

DUBBELNUMMER 1999 3-4

Fl. 5.95

Jaargang 10

STIELZ

Nummer 3

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN DE LEIDSE INDUSTRIE

Deel Meelfabriek behouden

Column Jan Laurier

Verto: Oud-bestuurder boos

De Tombe bijna honderd

COLOFON

Stielz Jaargang 10 (1999) Nummer 3/4
ISSN 0928 - 9437

Stielz (Stielzaken) is een uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Stiel ijvert voor opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. De stichting verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad.

Secretariaatsadres: Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden. Tel. 071-5125877. Een jaarabonnement op Stielz kost minimaal fl. 20,- voor vier nummers. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op bankrekening 33.55.36.018 of girorekening 10.39.391. Donateurs van Stiel ontvangen het blad gratis. Nieuwe donateurs kunnen zich voor minimaal fl. 27,50 per jaar aanmelden bij het secretariaat. Losse nummers fl. 5,95.

Redactie

Eric Jan Weterings, Palestrinastraat 13-hs, 1071 LC Amsterdam, tel. 020 - 6648296. Email Stielz : ejweterings@planet.nl

Vormgeving: Sophie Verburgh

Distributie: K. Ravensbergen, Snippenhoek 4, 2317 WX Leiden, tel. 071 - 5212605

Druk omslag: Albani Drukkers bv, Den Haag

Druk binnenwerk: Drukkerij Labor Vincit, Leiden

Omslagontwerp: Donna Smith

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden

Ing. H.J. Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten, tel. 071-5619659 (voorzitter). J.J. Gijsman (waarnemend secretaris), G. Barentsen (penningmeester), Mr. Ir. L. Barendregt, Drs. E. van Beijnen-Wentink, W. Burgers, Drs. H.D. Tjalsma, Drs. E.J. Weterings

Medewerkers aan dit nummer

Niek Bavelaar werkt bij de Universiteit Leiden. Hij is 'huisfotograaf' van Stiel. (Tel. 071-5149863).

Henk Budel is organisatie-adviseur in ruste en voorzitter van Stiel.

C. Gudde is oud lid van de Raad van Bestuur van Verto.

Korrie Korevaart is Neerlandica en werkt bij de Universiteit Leiden.

Jan Laurier is wethouder van de gemeente Leiden

Jaap Moes is historicus en mede-oprichter van de Dirk van Eck-stichting.

Genus Nusteling is maatschoenmaker en actievoerder.

Raymond Peil is journalist bij de Geassocieerde Persdiensten (GPD) en jurist.

Heiko Tjalsma is historicus, verbonden aan het Nederlands Historisch Data Archief.

Eric Jan Weterings is historicus. Hij is eindredacteur van het ANP.

Foto omslag:

Het kantoor van Accountantskantoor De Tombe was tot in de jaren twintig gevestigd in de Kaiserstraat. (Zie artikel elders in dit blad). De omslagfoto toont de Kaiserstraat omstreeks 1925. De kijkrichting is naar de Witte Singel. Rechts is de poort van de Universiteitsmanege en links de sajefabriek van Beuth & Zn. te zien. Het fraaie automobiël is van het legendarische merk Hispano Suiza. De plaats van de chauffeur is onder een leren afdakje, terwijl achter hem een gesloten cabine is voor de passagiers. Misschien vervoert hij accountant De Tombe, maar dat vermeldt de historie niet. Met dank aan Willem Postel, hoofd prentenverzameling Gemeentearchief Leiden.

Foto Gemeentearchief Leiden

VAN FOTOGRAFEN, VOORMALIGE MARXISTEN EN ACCOUNTANTS

De omslag van dit prachtblad vermeldt nummer 3, maar wegens het grote kopijaanbod is deze editie tevens het vierde nummer van de tiende jaargang. Veel ruimte van de twee-en-dertig pagina's over de recente historie van 'werkend' Leiden wordt ingenomen door foto's. Dat betekent niet dat hier een krampachtige poging wordt gedaan om een 'gelikt' blaadje te maken met weinig tekst en veel plaatjes. Stielz blijft een blad voor liefhebbers, dat het niet van de vorm, maar van de inhoud moet hebben.

Voor die grote hoeveelheid foto's is een goede reden. Stielz' huisfotograaf Niek Bavelaar heeft zijn 28.000 exemplaren grote collectie negatieven overgedragen aan het Leidse gemeentearchief. Henk Budel schreef hierover een artikel, gevolgd door een collage van enkele van Bavelaars eigen favorieten. De fotograaf zou zelf de laatste zijn om de vergelijking te maken, maar hier moet het toch maar eens worden gezegd: in zijn documentatiedrift treedt Bavelaar in de voetsporen van die andere, bescheiden fotograaf van Leiden: Herman Kleibrink.

Het 'grote verhaal' in deze Stielz gaat over het Leidse accountantskantoor De Tombe, dat later zou opgaan in het internationaal opererende concern Deloitte & Touche. De Leidse vestiging begon bijna een eeuw geleden als eenmanskantoor. Een van de vennoten van het eerste uur vertelt over de geschiedenis van deze onderneming.

Verder in dit nummer onder meer een late terugblik op het boek Leids Fabrikaat deel 2, dat reeds rond de jaarwisseling 1998-99 mede door Stiel werd uitgebracht. De trieste reden voor die late bespreking is dat Prof. H. de Vries, die aanvankelijk de recensie zou schrijven, werd getroffen door een ernstige ziekte, die hem binnen enkele maanden fataal werd. Heiko Tjalsma staat stil bij het overlijden van deze prominente Leidse economisch historicus.

De verschijning van Leids Fabrikaat 2 bracht meer pennen in beweging. Een van de daarin geportretteerde bedrijven is kabelfabrikant Verto. Drs. C. Gudde, jarenlang lid van de Raad van Bestuur van deze onderneming, meent dat er aan de geschiedschrijving van deze touw- en kabelfabrikant het nodige mankeert. Ook gaat hij in op een verhaal met oud-werknemer H. Dingjan, dat vorig jaar in dit blad verscheen.

'Stiel moet groener' is de boodschap van gastschrijver Jan Laurier. De Leidse wethouder (Groen Links) memoreert onder meer zijn verleden als marxist. Dat lijkt een mooie illustratie van de positie die de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden nastreeft: via een firmant van een accountantskantoor komt de 'bezittende klasse' aan het woord, terwijl een voormalig marxist pleit voor een groener Stiel. Kan het onpartijdiger?

Eric Jan Weterings

INHOUDSOPGAVE

Redactioneel	2	De redding van 'de Vooruit'	21
Inhoudsopgave	2	Prof. dr. H. de Vries	24
Voorwoord	3	28.000 negatieven	25
Lakenhal kan uitbreiden	4	naar gemeentearchief	
Wagenmakerij heropend	4	Niek Bavelaars favorieten	26
Gravure: Le Poole	5	Stielzaken	29
Nieuw Werklust blijft?	6		
Gastkolommen: J. Laurier	7		
Accountantskantoor	8		
De Tombe			
Drukkerijmuseum	12		
Monument: Leiderdorp	14		
Boekbespreking: LF 2	15		
De Muze over Bedrijf & Techniek: Nicolaas Beets	18		
Verto: Oud-bestuurder boos	20		

AMPUTATIE EN REVALIDATIE

De gemeenteraad stemde dinsdagavond 28 september, om half elf, in met het voorstel van B en W om de Meelfabriek gedeeltelijk te behouden. Als de gemeente Leiden dit beleidsvoornemen in daden omzet, betekent het dat het hoge silo-gebouw met zonnwijzer en acht-hoekige toren de kern gaat vormen van een cluster van zes overblijvende gebouwen langs de singel. Ook het karakteristieke kantoor aan de Oosterkerkstraat zal blijven.

Dat is niet niks. Maar het monumentale complex verdiende natuurlijk meer respect en het Miagmolengebouw en het Böhlergebouw, als het ware de hartspieren van het productieproces, hadden in ieder geval voor amputatie behoud moeten worden. Onze inspanningen hebben de historische waarden van de Meelfabriek dus niet volledig kunnen behouden. Jammer, maar het is niet anders.

De bazen van Groen Links en de

Partij van de Arbeid hebben overigens wel alles op alles moeten zetten om hun fracties volledig achter het voorstel te krijgen. Het voorstel van RPF's Filip van As om de productiegebouwen en de fietsenstalling niet te amputeren, heeft het weliswaar niet gehaald, maar bij een vrije stemming, zonder fractiedwang, zou dat wel, zelfs met vlag en wimpel, zijn gebeurd. Dat is meer dan een schrale troost, zeker als je dit feit legt naast de uitkomst van stadsdebat en enquête van vorig jaar. Daaruit bleek dat de grote meerderheid van de Leidenaren de Meelfabriek weliswaar niet mooi vindt, maar wel als industrieel monument het behouden waard. Dit betekent dat andere belangrijke industriële monumenten, zoals Scheltema bij de Lakenhal, de Watergasbriek op het EWR terrein en het Leidse slachthuis, nu nog allemaal zonder veilige herbestemming, wel mogen rekenen op steun en sympathie van de gewone Leidse gemeenteraadsleden en van heel

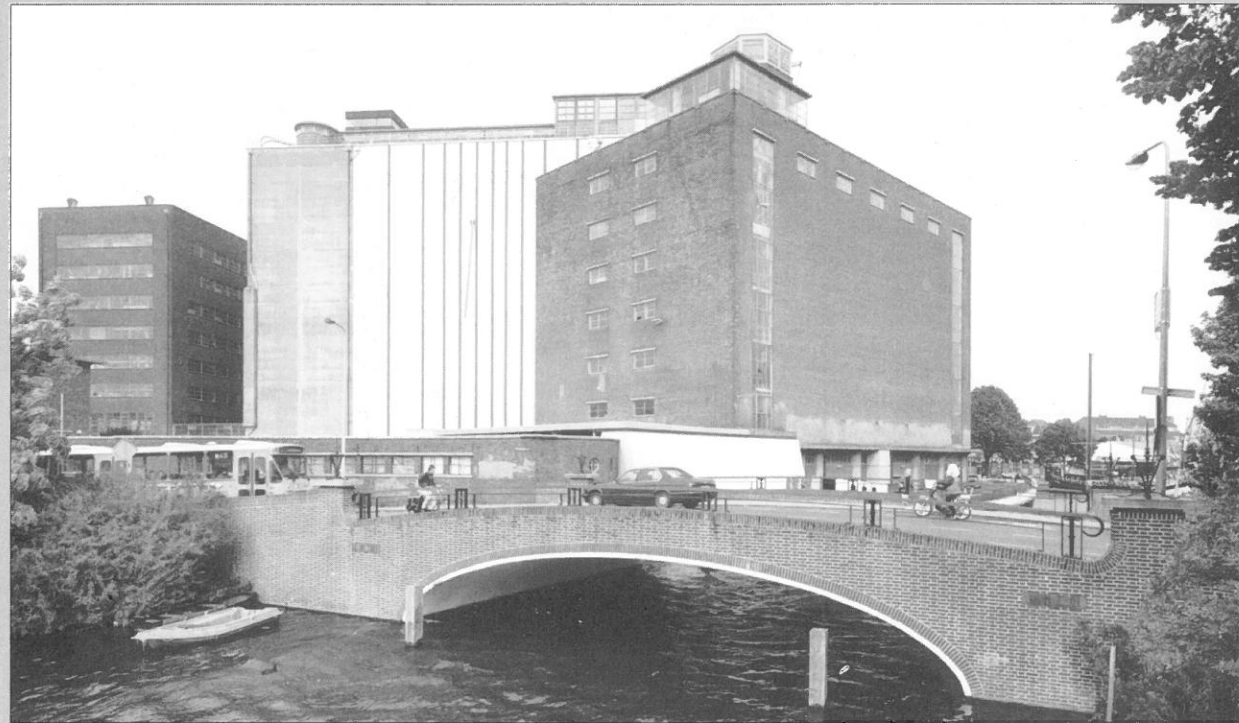
veel andere Leidenaren.

Komt er nu een eind aan de jarenlange campagne van Stiel voor zo volledig mogelijk behoud van de Meelfabriek? In afwachting van het definitieve besluit van de staatssecretaris van Cultuur over de Meelfabriek als volledig rijksmonument, wil Stiel het nu genomen besluit in elk geval respecteren. Onze stichting rekent zich tot de met nadruk in het besluit genoemde 'andere' belanghebbenden waarmee de gemeente in overleg wil treden bij de verdere uitwerking van het beleidsvoornemen.

Stiel zal ook toetreden tot de aankondigde klankbordgroep, niet om daar te eisen dat alsnog alle gebouwen worden behouden, maar wel om er aan bij te dragen dat wat nu besloten is, ook volledig wordt uitgevoerd.

Steun geven dus aan de revalidatie van de Meelfabriek.

Henk Budel

De Meelfabriek "De Sleutels" uit een niet vaak benutte gezichtshoek, namelijk over de Weverbrug. Het op de foto indrukwekkende grote Meelpakhuis en het daarachter gelegen Silogebouw met zonnwijzer en achthoekige toren blijven behouden volgens het nu door de gemeenteraad aanvaarde voorstel, evenals het nog juist links zichtbare kantoorgebouw aan de Oosterkerkstraat. De Fietsenstalling met het ronde venster op de voorgrond en het Miagmolengebouw met de lintvensters, links op de foto, gaan volgens dit voorstel tegen de vlakte

Foto: Hielco Kuipers

DEKENFABRIEK WORDT LAKENHAL

De oude dekenfabriek Scheltema (opgericht in 1817 en geliquideerd in 1958) aan de Oude Singel in Leiden is uit handen van aannemer en projectontwikkelaar 'Jobo de Bouwers' overgegaan naar de gemeente Leiden. De bedoeling is dat in het grote complex van Scheltema de uitbreiding van de Lakenhal wordt gerealiseerd.

Scheltema is de enige fabriek in de binnenstad die er nog net zo bij ligt als in de dagen van 'Leiden Textielstad'. Het complex strekt zich ver uit aan weerszijden van de Marktsteeg. Aan de oostzijde, langs de Oude Singel, is de vroegere Droomfabriek een bekend onderdeel. De gebouwen dienden tot voor enkele jaren voor opslag van voorraden van Firma De Nobel, lompenhandel te Oegstgeest.

De taakgroep selectie van Stiel onderzocht en beschreef in 1992 het complex en noemde het een geheel een stukje historisch industrielandchap. De gemeente Leiden nam de conclusies van Stiel over en zo kwam het complex op de lijst van gemeentelijke monumenten en kreeg het een rood monumentenschildje. In 1997 kwam het complex zelfs op de lijst van rijksmonumenten en kreeg het, net als bijvoorbeeld de Pieterskerk, een blauw monumentenschildje.

Het pand verkeerde ondanks alle lijsten al jarenlang in een armzalige toestand. Niet alleen de buitenkant begon er steeds desolater uit te zien, maar ook van binnen sloeg het verval toe. De vloeren begonnen door te rotten en lopen op een trap eiste moed en veel oplettendheid, zoals de schrijver van dit stukje ondervond toen hij kort geleden een kijkje binnen mocht nemen. Stiel heeft in het verleden verschillende malen aandacht van de gemeente gevraagd voor de gestaag voortschrijdende verloedering van het complex. De hoogste tijd dus voor een reddingsactie van de gemeente Leiden. Die begint nu met een inventarisatie van het complex waarbij men op grond van de historische waardstelling nagaat welke onderdelen beslist niet gewijzigd mogen worden en welke met het oog op gebruik door de Lakenhal aanpassing toelaten. Elke verandering van het complex vereist overigens een vergunning van Staatssecretaris van Cultuur, Rick van der Ploeg.

De gemeente Leiden heeft inmiddels te kennen gegeven dat ook Stiel bij de plannen betrokken zal worden. Onze stichting erkent de noodzaak van aanpassing, maar pleit ervoor het karakter van textielfabriek zoveel mogelijk te bewaren, bijvoorbeeld door de grote zalen op de begane grond (weverij) en op de verdieping (spinzalen) als eenzelfde ruimte in het museum te laten voortbestaan. Wat onze stichting zeer aan het hart gaat is de Marktsteeg, die het complex doorsnijdt. Het straatje biedt met zijn sombere en strak afgemeten fabrieksgevels van 150 jaar en ouder, een treffende blik in het Leiden van kort na de industriële revolutie. Opname van het straatje in het Lakenhalcomplex en overkapping zouden een goede oplossing bieden voor behoud.

Henk Budel

WAGENMAKERIJ WEER OPEN VOOR PUBLIEK

Museum De Leidse Wagenmaker op de Oude Varkenmarkt 13 is weer open voor publiek. Recentelijk vestigden drie meubelrestaurateurs zich in het pand, die gebruik maken van het gereedschap van de voormalige wagenmakerij. Die was vanaf 1913 tot in het begin van de jaren tachtig in het pand gevestigd. Na het overlijden van de laatste wagenmaker werden het pand en de inventaris opgeknapt en als museum opengesteld. Die expositieruimte was geruime tijd voor het publiek gesloten.

Voorzitter J. Gijsman van de Stichting Levend Ambacht Leiden (Stal) is blij met het initiatief van de meubelmakers. "Het is een bijzonder 'levend' museum geworden, waardoor de vele unieke gereedschappen weer bewonderd kunnen worden." Ook sluit de wagenmakerij mooi aan bij de smederij, even verderop op de Oude Varkenmarkt. "Die smederij is enige jaren geleden door Stal gered van ontmanteling", zegt Gijsman. "Met de eveneens dankzij de Stichting behouden schoenmakerij in de Bakkersteeg heb je zo op korte afstand van elkaar drie fraaie ambachtelijke werkplaatsen in de Leidse binnenstad. Ik hoop dat er meer zullen volgen."

EJW

architecten

 ingenieurs

Postbus 32056
 2303 DB LEIDEN
 Amphoraweg 5
 2332 ED LEIDEN
 tel.: (071) 531 33 25
 fax: (071) 531 83 74

gravures

FABRIEKSMERK VAN JACOB & ABRAHAM LE POOLE

Merken werden bevestigd op verpakkingen van bijvoorbeeld Leids laken. In het ovaal, onder het monogram 'LP', dat voor Le Poole staat, noteerde de fabrikant de lengte van het stuk.

De afbeelding is een litho uit de negentiende eeuw, gemaakt op basis van een gravure van P. de Mare uit 1784. Het ontwerp van S. Le Poole. toont de voornaamste producten van de fabrikant: garens, grein en laken en laat zien hoe die per schip of rijtuig uit 'Leyde' op hun bestemming in verre landen terecht komen. Dat alles, volgens de toen gebruikelijke symbooltaal, onder bescherming van Mercurius, de Romeinse god van de handel. De haan op de baal links is zijn attribuut dat staat voor wakkerheid. Rechts troont Minerva, oorspronkelijk de godin van spinnen en weven, maar hier van wetenschap en wijsheid. De afgebeelde uil is haar attribuut.

De fabriek van Le Poole stond sinds de zeventiende eeuw op wat nu de Garenmarkt is. Le Poole was één van de eerste Leidse ondernemers die thuiswerkers samenbracht in zijn werkplaats en zo een eerste stap zette op weg naar een echte industrie. In 1840 bouwde Le Poole voor de, in die tijd, kapitale som van zestigduizend gulden een moderne fabriek die voor vollen, spinnen en weven gebruik maakte van stoomkracht.

HB

Le Poole en Krantz vormden in deze eeuw de laatste overlevende Leidse lakenfabrikanten. In 1937 stopte echter de onderneming en in 1959 sloopte de gemeente Leiden het fabrieksgebouw. Op de vrijgekomen ruimte kwam de parkeerplaats van de Garenmarkt.

Herbestemming haalbaar: "maatschappelijke diversiteit met zakelijke rentabiliteit in een monumentale omgeving: een mens zou er lyrisch van worden".

NIEUW WERKLUST: HOE HET VERDER GAAT

De monumentale dakpannenfabriek Nieuw Werklust in Hazerswoude wordt bedreigd met sloop. Actievoerder Ginus Nusteling zet zich in voor behoud van het complex. In het vorige nummer van Stielz deed hij verslag van zijn inspanningen. Voorlopig lijken die het ergste onheil te hebben voorkomen. Wordt vervolgd.

De HEAO uit Den Haag voert voor Stiel een studie uit naar haalbaarheid van een doorstart van Nieuw Werklust. Vanuit alle hoeken hebben de studenten informatie gehaald: voorwaar geen eenvoudige opdracht, want een gefundeerd onderzoek zonder de medewerking van de eigenaren is lastig en tijdrovend.

In ieder geval is duidelijk geworden dat bij Nieuw Werklust de bedrijfsresultaten de laatste jaren een steeds minder rooskleurig beeld bieden: een indicatie voor afnemende bedrijvigheid. Er wordt nauwelijks nog fysieke activiteit waargenomen op het fabrieksterrein.

Onze uitnodigingen aan de eigenaar van het complex om mee te denken, vinden geen weerklank. De familie Blanken blijkt geen behoefte te hebben aan de inspanningen van Stiel om het terrein en de bedrijfsactiviteiten te behouden.

Dat er bij de familie andere gedachten leven, wordt plotse-ling zeer duidelijk wanneer het bericht binnenkomt dat er voor het Nieuw Werklustcomplex een sloopvergunning is aangevraagd door de eigenaar. Tijd voor verhoogde paraatheid en een goed plan!

Tijdelijke bescherming

In een brief aan de staatssecretaris van Cultuur vraagt Stiel om het complete complex tijdelijke monumentenbescherming te geven om alle belanghebbenden in staat te stellen hun visie op de toekomst van Nieuw Werklust te geven. Het behaagde de staatssecretaris die bescherming te geven: de sloop is (voorlopig) van de baan.

Met verhoogde intensiteit en vereende krachten wordt nu gewerkt aan exploitatierekeningen. Stiel heeft de gemeente Rijnwoude beloofd aan te tonen dat herbestemming van dit industrieel erfgoed haalbaar is. Inmiddels krijgt het werk van de HEAO vaste vormen: een rapport met veel feitenmateriaal en onderbouwde berekeningen waaruit blijkt dat Nieuw Werklust inderdaad rendabel te maken moet zijn.

Een combinatie van een 'afgeslankte' dakpannenfabriek, een museale collectie dakpannen, een bedrijfsverzamel-complex in de vrijkomende gebouwen voor kleinschalige, ambachtelijke bedrijven lijkt voorlopig de beste optie. Verder is ruimte voor een horeca-achtige activiteit en voor de villa diende zich een onverwachte bestemming aan: een hospice, een verpleeghuis voor doodzieke mensen die thuis niet kunnen sterven. Grote maatschappelijke diversiteit met zakelijke rentabiliteit in een omgeving van monumentaliteit: een mens zou er lyrisch van worden.

Met architect Reinier Verbeek worden concrete plannen uitgewerkt: hoe deel je het terrein in, welke activiteiten kunnen

in welke gebouwen, waar komt groen en waar klinkers, etc. Verbeek maakt schetsen van zijn plannen en biedt aan zijn visie te presenteren aan de gemeente.

Investeren in Stiel-model

Stiel heeft vervolgens contact gezocht met potentiële investeerders en met een van hen, Boei, vastgesteld dat het inderdaad gaat om een levensvatbare optie voor Nieuw Werklust. Boei staat voor Nationale Maatschappij tot Behoud, Ontwikkeling en Exploitatie van Industrieel Erfgoed. Sterker: Boei wil zo snel mogelijk contact opnemen met de eigenaar om op grond van het Stiel-model tot zaken te komen: bij voorkeur neemt Boei het hele complex over.

Tijdens een presentatie aan een raadscommissie van Rijnwoude op 12 oktober komen alle aspecten van de haalbaarheidsstudie en van het Stiel-model aan de orde. Nadrukkelijk wordt gewezen op de bereidheid van Boei deel te nemen aan het project. Verder wordt benadrukt dat Rijnwoude bij een positief advies van de raad aan de staatssecretaris een monumentaal industrieel complex binnen de gemeentegrenzen houdt zonder dat het de gemeente geld kost. Naar alle waarschijnlijkheid levert het zelfs werkgelegenheid op.

De raad moet daarvoor het Stiel-model marginaal toetsen en kan dan bijna niet anders dan een positief advies aan de staatssecretaris geven. Nieuw Werklust is immers aantoonbaar van grote cultuurhistorische waarde en door de aanwijzing tot rijksmonument ontstaan geen belemmeringen bij gebruik van het complex, want Stiel heeft een functioneel toekomstperspectief aangetoond.

Tenslotte wijst de Stiel-delegatie de raadsleden erop dat een advies geen besluit is en dat de gemeente Rijnwoude dus ook geen juridische stappen hoeft te vrezin. In geval van schade voor de eigenaren voorziet de monumentenwet in schadevergoeding.

Wethouder Uljee van Rijnwoude heeft de betrokkenen toegezegd dat het standpunt van de gemeenteraad op korte termijn bekend gemaakt zal worden en u raadt het al: wordt vervolgd.

Ginus Nusteling

Gastkolommen

STIEL KAN GROENER

Jarenlang heb ik als rechtlijnige radikale linkse rakker oude bedrijfsgebouwen en andere industriële monumenten verfoeid. Het waren vooral symbolen van onderdrukking van de arbeidersklasse: gebouwd met het zweet van arbeidersmannen, vrouwen en kinderen, die daar vervolgens ook nog eens met bloed, zweet en tranen noodgedwongen produceerden ter meerdere eer en glorie van het kapitaal én de kapitalist. Achteraf gezien was dat ideologisch een zuiver maar geen consequent standpunt. Kastelen, kerken, land- en herenhuizen vond ik tegelijkertijd wel prachtig als overblijfselen van een ver verleden en bouwstenen van onze Europese cultuur. Goed beschouwd gaat het hierbij evenzeer om symbolen van onderdrukking. Misschien niet altijd van arbeiders, maar dan toch zeker van lijfeigenen, horigen, boeren of dagloners zonder poortersrechten. Het ene rekende ik terugkijkend klaarblijkelijk tot cultuur en het andere tot de politieke economie.

De kentering voor mij kwam, ik weet het nog goed, ergens halverwege de jaren zeventig. Op vakantie in Cornwall werd ik getroffen door de mijnindustrie daar. De oude mijnen waren al lang gesloten, maar deels nog zorgvuldig onderhouden en opengesteld voor publiek. Dat gold ook voor de huisjes waarin de gezinnen met veel minder vierkante meters dan die wij nu per persóón in gebruik hebben, leefden en zwoegden. Het was niet zo'n nepmuseum over de mijnindustrie, maar je zag, rook en voelde de authenticiteit. Het treintje waar je in plaatsnam reed echt de berg in en je voelde de beklemming die iedere jongen, voor het eerst de berg ingaand, bekropen moet hebben. De rondleiding werd verzorgd door een oude arbeider die de oude bedrijvigheid nog had meegemaakt. Zijn verhaal was veel dubbelier dan ik vanuit mijn ideologische eenduidigheid had voorzien. Natuurlijk waren er het bloed, het zweet en de tranen, maar ook de trots er deel van te hebben uitgemaakt, de weemoed over de verloren gegane deskundigheid en vakmanschap en het bewustzijn dat mensen zoals hij dat met hun handen hebben opgebouwd. Op dat moment werd de politieke economie ook cultuur. Dit was cultureel erfgoed.

Er kan een aardige boom worden opgezet over mijn linkse radikaliteit tegenwoordig. De vraag in hoeverre ik gematigder en milder geworden ben dan vroeger moeten anderen maar beantwoorden. Eén ding is zeker: ik ben groener geworden. (Als ik Marx op dit punt beter had gelezen, zou dat al eerder zijn gebeurd). En de vraag is dan ook aan de orde of ook dit niet in relatie met de monumenten van techniek en bedrijvigheid moet worden gebracht. Moeten ook op dit punt geen meningen worden bijgesteld. Gelukkig zien we inmiddels elementen van het typerende Hollandse landschap beschreven als cultuurlandschap. Net als in mijn voorbeeld van de Engelse mijnindustrie wordt erkend dat in het landschap zoals het door de eeuwen heen is vormgegeven niet alleen ecologische en recreatieve, maar ook culturele elementen zitten. In stedelijk gebied schromen we niet langer om parken op de monumentenlijst te zetten. Ook op het gebied van monumenten van industrie en bedrijvigheid is vergroening mogelijk. Ook Stiel kan vergroenen.

Laat mij twee voorbeelden geven die ik ontleen aan het speurwerk van mijn goede vriend Cor Smit. Vroeger "sponsorden" bedrijven bomen in de stad. Overigens deden zij dit niet uit esthetische of milieuoverwegingen, maar uit puur eigenbelang. Zij hadden schaduw nodig bijvoorbeeld voor hun vaten en fusten. In de naam van destilleerderij "Onder de boompjes" leeft deze praktijk nog steeds voort. In Leiden beschouwen we de zogenaamde gedenkboomen, ooit geplant door een (aankomend) vorstin, als monumentaal. Waarom deze herinnering aan een ooit hier florerende bedrijfstak niet?

Het tweede voorbeeld: langs vrijwel de hele singel staan kastanjes en iepen, alleen op een stukje Zoeterwoudse singel niet. Daar staan lindes. Ooit verzochten de daar gevestigde blekers om dit soort bomen te planten. Zij scheiden geen looizuur af en laten geen vlekken na op het te bleken gelegd textiel. En zou niet ook zo'n herinnering bewaard moeten blijven, voordat dit soort stukjes erfgoed verdwijnen onder invloed van de klagende automobilist, die de afscheiding van de linde schadelijker acht voor zijn lak dan de vroegere ondernemer voor zijn laken(s)?

**Jan Laurier,
Wethouder voor Groen Links**

ACCOUNTANTSKANTOOR DE TOMBE

Tot enkele decennia geleden was Leiden vooral bekend als industriestad. Daarna werden, in de jaren tachtig en negentig, zakelijke dienstverleners een belangrijke werkgever in de regio. Minder bekend is dat de bakermat van een zo'n internationaal actief bedrijf in Leiden ligt. Wat nu een onderdeel is van accountants- en adviesorganisatie Deloitte & Touche, begon op 2 januari 1902 als het eenmans boekhoud- en administratiekantoor van Jacobus William de Tombe aan de Kaiserstraat in Leiden. Een van zijn eerste klanten was zijn voormalige werkgever, de bekende Leidse uitgever A.W. Sijthoff. Via een lange lijst van overnames en fusies (zie kader) zou wat in 1988 de De Tombe/Melse Groep heette opgaan in Deloitte & Touche. Voormalig maatschapssecretaris drs. M.J.F. (Frans) Donkers (Leiden, 1917) kwam in 1946 in dienst bij De Tombe. Hij vertelt over de geschiedenis van het kantoor dat over een paar jaar zijn eeuwfeest viert.

Over de beginjaren is weinig meer uit de eerste hand bekend. In een door Deloitte & Touche in eigen beheer uitgegeven jubileumboek uit 1995 valt te lezen dat J.W. de Tombe alleen gewapend met het diploma Boekhouden M.O. zijn kantoor begon. Een jaar later behaalde hij het diploma van het toen acht jaar oude NIVA (tegenwoordig Koninklijk N.i.v.r.a.), waarmee hij een van de slechts 94 bij dat instituut geregistreerde accountants in Nederland werd. Zijn vrouw zou in die beginperiode rapporten hebben rondgebracht in de kindervagen van haar zoontje. Dat zoontje was de in 1900 geboren W.J. de Tombe, die in 1931 tot het kantoor van zijn vader zou toetreden. "Toen ik in 1946 in dienst kwam, was hij de oudste compagnon", herinnert Donkers zich. "Als het zo uitkwam zei hij altijd: 'Ik ben van het jaar nul'".

Opnieuw begonnen

De Tombe senior schijnt een temperamentvol man te zijn geweest. Hoewel zijn kantoor gestaag groeide, besloot hij in de jaren twintig het roer om te gooien. Hij ontsloeg vrijwel al zijn personeel en liet hen ook de klanten meenemen. Met een klein aantal cliënten dat hij zelf graag wilde behouden, begon hij vervolgens opnieuw. Donkers kent het verhaal, maar kan niet volledig voor het waarheidsgehalte ervan instaan. "Ik heb De Tombe senior in de laatste jaren van zijn leven een enkele keer ontmoet, maar deze geschiedenis heb ik uit de tweede hand. Hoe dan ook, het is een mooi verhaal."

Toen De Tombe jr. tot het kantoor toetrad, veranderde de naam in Accountantskantoor De Tombe. Het pand aan de Kaiserstraat was inmiddels verruild ("Ik meen ergens in de jaren twintig", zegt Donkers) voor Rapenburg 27. Twee jaar na het vertrek van de oprichter trad in 1942 rijksaccountant A.L. Dementin toe als venoot. Tevens werd in de oorlogsjaren ('waarin de zaken gelukkig door konden gaan', zo meldt het jubileumboek) een kantoor in Rotterdam overgenomen, de eerste vestiging buiten Leiden. In 1947 veranderde de

naam van het kantoor opnieuw, nu in De Tombe, Dementin & Co, accountants.

"Die laatste toevoeging hebben we weer snel laten vallen", zegt Donkers. "De secretaris van de Kamer van Koophandel was van mening dat dat '& Co.' betekende dat wij een onderneming waren en geen beoefenaren van een vrij beroep. Dat betekende volgens hem inschrijving in het handelsregister en daarmee heffing van ondernemingsbelasting. Daarop hebben we die toevoeging laten vervallen, of, zoals wij het toen zeiden 'de Co. in het Rapenburg gegooid'".

Leven in Oegstgeest

Een geschilderd portret van oprichter J.W. de Tombe.
Foto collectie Deloitte & Touche Leiden

Donkers vertelt zijn verhaal in zijn woning in Den Haag, een appartement dat uitkijkt over het bosrijke gebied Clingendael. De nog zeer actieve 82-jarige ('zolang bijbaantjes maar niet in werk ont-aarden') kijkt met genoegen terug op zijn loopbaan in de accountancy. "Ik heb bijna mijn hele leven in Oegstgeest gewoond. Na mijn pensionering vond ik het toch wel prettig om in de buurt te blijven."

Frans Donkers werd in 1917 in Leiden geboren. In 1940 behaalde hij zijn doctoraal examen economie aan de Nederlandsche Economische Hogeschool in Rotterdam (tegenwoordig de faculteit economie van de Erasmus Universiteit), waarna hij in 1944 zijn post-doctorale accountantsopleiding met succes afrondde. "De Hogeschool werd gesloten, maar voor de ruim dertig mensen die toen nog met hun accountants-

studie bezig waren, organiseerde de brancheorganisatie VAGA een verdere opleiding en in 1944 een volledig 'zwart' accountantsexamen waarvoor ik, met drie anderen, slaagde. De uitslag van dit examen werd later gelegaliseerd."

Donkers wist al snel dat hij accountant wilde worden. Het aantrekkelijke van het vak noemt hij het afwisselende. "Alleen maar de boeken controleren, lijkt misschien saai, maar het werk is veel meer dan dat. Ook al heb je een vast bestand, je

zit steeds met andere cliënten aan tafel. Ik vind het interessant om te zien hoe mensen proberen geld te verdienen. Daarbij kijk je niet alleen naar de boeken, maar je probeert ze ook te adviseren. Vroeger had je echt een persoonlijke band met je klanten. Ik heb er veel persoonlijke relaties aan overgehouden, waarvan het gros nu overigens dood is."

"De taak van een accountant is heel simpel: je keurt de jaarrekening van een bedrijf goed. Je grondfunctie is puur de controle, maar daar kwam in de loop der jaren steeds meer advies bij. Vroeger was het louter met een pen haakjes zetten in de boeken. Tegenwoordig is het vooral werken met computers, maar daar kan ik niks zinnigs over zeggen. Ik ben vertrokken in 1978 en computers hadden we toen nog niet op kantoor."

Na gewerkt te hebben bij de Raiffeisenbank in Utrecht (een voorloper van de tegenwoordige Rabobank) en een accountantskantoor in Rotterdam, kwam Donkers op 1 april 1946 in dienst als medewerker bij De Tombe. "Het feit dat ik een geboren Leidenaar ben, maakte het makkelijker om binnen te komen. Na een paar gesprekken werd ik aangenomen." De zaak had in die jaren twee firmanten en zo'n dertig personeelsleden, waarmee het een voor die tijd middelgroot kantoor was. Op 1 januari 1947 werd Donkers medewerker en drie jaar later firmant, tegelijk met zijn generatiegenoot J. van der Boon. "Met hem heb ik 33 jaar op een kamer gezeten. In die eerste jaren deelden de vier firmanten één kamer. De Tombe en Dementin zaten tegenover elkaar aan de raamkant van het Rapenburg. Daar hadden ze uitzicht op de gracht, waar in het begin van de jaren vijftig de vier auto's van de firmanten geparkeerd stonden. Er bestaat nog een foto uit die jaren van een vrijwel lege gracht, met alleen onze vier auto's, netjes voor de deur. Die wagens had je overigens wel nodig, want onze klanten zaten in de hele regio."

Hoewel oud-werknemers in de industrie steevast een beeld schetsen van strenge hiërarchische verhoudingen in die jaren, is Donkers dat beeld geheel vreemd in zijn branche. "Het was bij ons op kantoor ontzettend gezellig, er heerste echt een collegiale sfeer. Met de assistenten hadden we elke zaterdagochtend een bespreking over het programma voor de komende week en ook met de typistes en andere personeelsleden was de omgang informeel."

Toen Donkers bij De Tombe aantrad, was Leiden nog een industriestad bij uitstek. "We hadden in die jaren een aantal typisch Leidse klanten, zoals het Leidsch Dagblad, 'Riedel, Hoogenstraten, Willaars', matrassenfabriek Redeko, de Leidse Broodfabriek en Conservenfabriek L.E. Nieuwen-huizen. Dementin bracht als nieuwe firmant een aantal klanten uit de regio mee, zodat het kantoor lange tijd op twee poten draaide: de dagbladwereld en de Bollenstreek."

Over de kwekers en handelaren hoorde Donkers van oud-firmant De Tombe jr. het volgende verhaal: "De Tombe sr. had voor de oprichting van zijn kantoor in 1902 twee keer 5000 gulden geleend. Een van die geldgevers was een bollenkweker, die ook cliënt werd. Vervolgens kwamen via mond-op-mond reclame steeds meer ondernemers uit die branche bij De Tombe terecht. Ik neem aan dat het zo is gegaan."

Met de cliënten uit de dagbladwereld ging het net zo. Donkers: "De Tombe sr. had via Sijthoff het Leidsch Dagblad binnengebracht, waarna een hele reeks uitgaven van het Sijthoff-concern volgde: de Haagsche Courant, de Goudsche Courant, het Rotterdams Nieuwsblad en de Dortsche Courant. Later kochten we een kantoor in Enschede, waardoor we dagblad Tubantia er als klant bij kregen. Verder hadden we ook de Arnhemsche Courant, waar een zoon van directeur Henny van het Leidsch Dagblad de scepter zwaaid. Dankzij de goede contactuele eigen-schappen van Dementin werd ook De Telegraaf cliënt. Inderdaad, persoonlijke contacten, daar draaide het om in die tijd en volgens mij is dat nu in het zakenleven nog steeds het geval. Het gaat, zeker in de accountancy, tenslotte om vertrouwen en dat bouw je op door persoonlijke contacten met je cliënten."

Die contacten met de pers leverden Donkers in de jaren vijftig nog een interessante, overigens onbetaalde, bijbaan op. Ook het in 1936 opgerichte Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) was via De Tombe sr. klant geworden van het Leidse accountantskantoor. Bij verkiezingen verzorgde (en verzorgt) het ANP de doorgave van de resultaten naar andere media. Bij de eerste naoorlogse Kamerverkiezingen kwamen de uitslagen per telegram binnen in het gebouw van de Effectenbeurs in Amsterdam. "Daar zat een eindeloze reeks telegrafisten die uitslagen te noteren", herinnert Donkers zich. "Samen met mensen van kantoor zat ik daar stemmen te tellen. Overigens zat ik daar niet als accountant, het was louter vrijwilligerswerk. Handmatig moesten we alles tellen, vanaf

Beknopt organisatie-overzicht:

1902: Oprichting boekhoud- en administratiekantoor J.W. de Tombe
1931: Zoon W.J. de Tombe treedt toe tot het kantoor, dat Accountantskantoor De Tombe gaat heten. De voorletters van de De Tombe's vallen af.
1942: A.L. Dementin treedt toe als venoot.
1947: De naam van het kantoor wordt De Tombe, Dementin & Co., accountants. (De 'Co.' verdwijnt weer snel).
1967: Fusie met accountantskantoor Wielenga in Rotterdam.
1972: Fusie met de maatschap Melse, Krol & Co. Tevens fusie met kantoren in Leeuwarden en Baarn. Nieuwe naam wordt De Tombe/Melse & co.
1984: Vanuit Leiden oprichting van een zelfstandige organisatie voor administratieve dienstverlening: Additief B.V.
1988: fusie De Tombe/Melse Groep met TRN Groep (Touche Ross). De combinatie gaat verder onder de naam TRN Groep, waarvan de 'Nederlandse Accountants Maatschap de Tombe, registeraccountants' een van de 4 maatschappen is.
1989: Fusie van Touche Ross International en Deloitte Haskins & Sells International in accountants- en advies-organisatie Deloitte Touche Tohmatsu International.
1992: De naam van de internationaal opererende organisatie wordt Deloitte & Touche.

zeven uur 's avonds tot soms twee uur, half drie 's nachts. Uitputtend, maar wel erg leuk."

Introductie van de fax

Na verloop van tijd werd het kantoor aan het Rapenburg te klein, waarna de maatschap aan het einde van de jaren zestig verhuisde naar het voormalige pand van de Oud-Katholieke kerk aan de Zoeterwoudsesingel nummer 50. Als opvallende noviteit herinnert Donkers zich de introductie van de fax, in de jaren zeventig. "Je stopt een foto in een machientje en die komt er 50 kilometer verderop weer uit. Dat was toen een belevenis!"

Het Leidse accountantskantoor profiteert van de economische voorspoed in de jaren vijftig, zestig en begin zeventig en breidt gestaag uit. Na de eerste acquisitie in Rotterdam al in de jaren veertig, volgen successievelijk de opening van kantoren in Apeldoorn, Enschede, Amsterdam, Eindhoven en Utrecht. Volgens Donkers was er nog een andere, meer praktische reden, om steeds nieuwe vestigingen te openen door het overnemen van bestaande kantoren. "We hadden in Leiden een hoop assistenten rondlopen, die allemaal studeerden aan het Nivra. Daar zaten veel goede krachten bij, maar we konden ze onmogelijk allemaal op kantoor houden. Daarom kochten we verschillende kantoren, waar al die afgestudeerden naar toe konden."

"Waarom we zo nodig moesten groeien? Ja kijk, stilstand is achteruitgang, je moet mee in de vaart der volkeren, je moet groeien om hetzelfde niveau van dienstverlening te kunnen bieden. De regelgeving werd steeds gecompliceerder, waardoor je steeds meer specialisten nodig had. Dat klinkt heel eigentijds, maar dat gold in die jaren ook al. Je klanten groeiden, waardoor het opzetten van financieringsconstructies steeds ingewikkelder werd. Dat gold ook voor de regelgeving bij het

"In 1902 begon het met een dossier, nu zijn er twee van zulke kasten vol."

Foto uit jubileumalbum, waarschijnlijk 1947

opzetten van dochterondernemingen, fusies en overnames. De concentratietendens in het bedrijfsleven is een verschijnsel dat niet van vandaag of gisteren dateert."

Die schaalvergroting in zijn eigen maatschap heeft Donkers nooit als een probleem ervaren. "Dat komt ook omdat ik in een bijzondere positie verkeerde. Ik werd een soort reizend ambassadeur, die de contacten met alle kantoren onderhield. Verder was er elk jaar een maatschapsvergadering en een maatschapsfeest, waardoor er toch een leuke onderlinge band ontstond. In het begin van de jaren vijftig hadden we vijf firmanten en toen ik wegging ruim zestig." Tot de fusie met de TRN Groep in 1988 (zie kader) bleef Leiden het hoofdkantoor van wat toen de De Tombe/Melse Groep heette. "In Leiden werd de strategie bepaald. Het bestuur van de maatschap vergaderde daar regelmatig om richtlijnen te geven op bijvoorbeeld het gebied van personeelsbeleid, samenwerking met andere kantoren en de stichting van nieuwe vestigingen."

Vier vennoten tijdens de viering van het 45-jarig bestaan van het kantoor in 1947. Van links naar rechts: J. v.d. Boon, A.L. Demenint, M.J.F. Donkers en W.J. de Tombe.

Foto: collectie Deloitte & Touche Leiden

Deeltijdsecretaris

'Pensionering' betekende voor Donkers geen afscheid van zijn werkzame leven. "In het begin van de jaren zeventig hadden we een regeling waarbij je vanaf je zestigste een dag in de week minder kon gaan werken. Wij waren daarmee de eerste. Volgens mij heeft mijn collega Van der Boon de term arbeidstijdverkorting uitgevonden. Het was alleen jammer dat het niet werkte, want je kunt niet een dag in de week je klanten aan iemand anders overdragen. Na een jaar ben ik gestopt met vier dagen werken. Jonge firmanten kwamen op, dus ik zeg 'jongens, ik stap op'. Wel ben ik tot mijn 65e deeltijdsecretaris van de maatschap gebleven. Op het moment dat ik die baan aannam, heb ik gezegd 'ik ga eruit op mijn 65e, of zoveel eerder als jullie denken dat ik aan het dementeren ben'. Dat heb ik uitstekend verborgen kunnen houden."

"Verder ben ik bij een paar klanten commissaris geworden, maar dat kun je ook maar doen tot je 72e. Vervolgens ben ik nog een paar jaar directeur van een participatie-maatschappij geweest - en ook dat ging via contacten. Uiteindelijk blijft dan het verenigingsleven over. In mijn branche word je overal gevraagd als penningmeester."

Lang na het vertrek van Donkers betrok Deloitte & Touche Leiden in 1991 een nieuw kantoorpand aan het Kanaalpark. Symbolischer voor de teloorgang van de Leidse industrie en de opkomst van nieuwe bedrijfstakken kon die plek niet zijn. Toen het terrein bouwrijp werd gemaakt voor het nieuwe kantoor van de accountant stuitte de aannemer op

een onverwacht obstakel: de oude fundering van Van Wijk & Heringa, een van de laatste Leidse textiel fabrieken die letterlijk en figuurlijk het veld moest ruimen voor nieuwe vormen van bedrijvigheid.

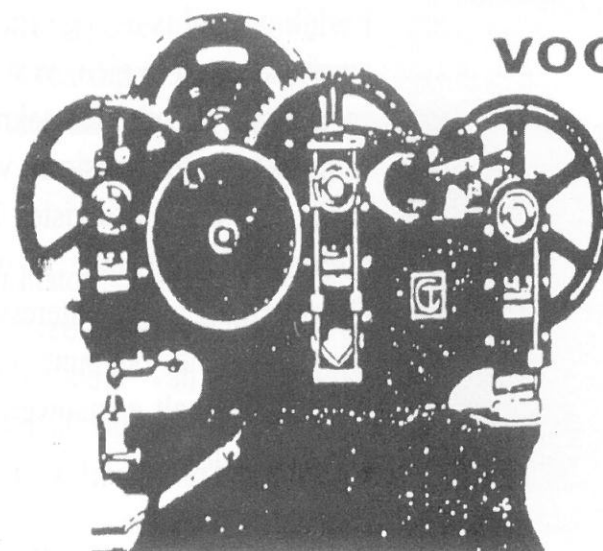
Eric Jan Weterings

Bronnen:

* Marc R. Schweppe. 'Per Saldo. Herinneringen aan de ontstaansgeschiedenis van Deloitte & Touche in Nederland' Rotterdam 1995. (Jubileumuitgave in eigen beheer van Deloitte & Touche).

* Gesprek met Drs. M.J.F. Donkers op 24 juni 1999.

Wie biedt u de basis voor beslissingen?

research voor beleid bv

Schipholweg 13-15

2316 XB Leiden

telefoon 31 (0) 71 - 5253737

VERLEDEN TWEEDE BOEKENSTAD VAN HOLLAND HERLEEFT IN DRUKKERIJMUSEUM

De met een ganzenveer schrijvende monnik bij de ingang (een pop) wacht de bezoeker op, die een reis door de geschiedenis van de boekdrukkunst wil maken. De broeder markeert een belangrijke stap voorwaarts in de beschaving, los van de vraag of Gutenberg dan wel Coster toentertijd de primeur had. Eeuwenlang vormden ambachtslieden, van typograaf tot inktroller, in de boekdrukkunst een hoog aangeschreven beroepsgroep. Deze boeiende geschiedenis, van kleitafel tot houten blokken, lood en fotografische reproductie ontrolt zich voor de bezoeker van het Drukkerijmuseum, Hoge Morsweg 117 in Leiden.

„Hier staat de oudste en mooiste pers van Leiden”, zegt directeur Cock Schenk (67), op een toon die geen tegenspraak duldt. Een vrij sobere, strak vormgegeven Hagar Dingler uit 1835 staat te pronken in het fris gewitte, oude schoolgebouw. De grotendeels gietijzeren machine, die meer dan honderd jaar dienst heeft gedaan bij drukkerij Brill, is zwart, zoals het hoort. De ornamentering is beperkt tot twee kleine, vergulde bollen.

Bij een dergelijk fraai object is het gemakkelijk voor te stellen dat voormalig drukker Cock Schenk en zijn vakbroeders verslingerd zijn geraakt aan de oude machines en hun historie. „Het is mijn hobby geworden. Ik heb me altijd gelukkig gevoeld in mijn vak”, zegt hij. „Als je ziet dat de techniek gaat veranderen en dat mensen zonder enig besef van cultuurwaarde oude machines gaan weggooien, ja, toen ben ik ze juist gaan verzamelen. Als je dan eenmaal een paar mooie stukken hebt, gaat het van kwaad tot erger. Dan gaat je hobby uit de hand lopen”, stelt Schenk met enige voldoening. „En op een gegeven moment staat er een museum.” Corrigeert zichzelf: „Een museumpje”.

Adel

‘De adel van de arbeiders’ waren de grafici en typografen, met een meestal levenslange loopbaan. Voor Schenk, van origine Rotterdammer, zelf ook. Na een baan bij een drukkerij begon hij Drukkerij Schenk, die nog steeds bestaat. Twee jaar geleden, bij zijn pensionering, had de liefde voor het vak al een behoorlijke verzameling druk-, zet- en bindmachines en toebehoren opgeleverd. „Om te bewijzen dat ik daar serieus mee bezig was had ik een stuk van mijn verkoopkantoor - ik had een groot verkoopkantoor - als museumpje ingericht.” Samen met een handvol enthousiaste vrijwilligers heeft hij de boedel uit de meelfabriek naar de Hoge Morsweg verhuisd. Veel staat nog onuitgepakt opgeslagen, een deel zelfs buiten onder plastic zeilen, omdat een aantal grote machines uit één stuk is gegoten en niet kan worden gemonteerd. In het schooltje is domweg geen deur groot genoeg waardoor ze naar binnen kunnen. Het museum staat trouwens al aardig vol.

„Ik wilde alles van de ambachtelijke drukkerij bewaren, ook de persen uit het begin van de negentiende eeuw”, aldus Schenk, die weinig aanmoediging nodig heeft om enthousiast te verhalen. „Fascinerende machines zijn het dat.” Geroutineerd wordt het bezoek meegetroond naar een model van een houten pers, daterend uit de achttiende

eeuw. „Het is een model van wat feitelijk vanaf 1440 is gebruikt, waarschijnlijk gemaakt voor thuisdrukkers.” Hij wijst op het drukmechaniek dat hier en daar wat weg heeft van een wijnpers. „Er is 350 jaar op houten persen gedrukt, van 1440 tot 1800. Pas in 1800 kwam de eerste ijzeren pers.”

Houten blokken

Schenk schudt zijn kennis van de historie van de boekdrukkunst moeiteloos uit de mouw. „Ik kan de mensen ook vertellen van de geschiedenis van schriftdraggers. Dat gaat van facsimile kleitabletten tot natuurlijk papyrus, dierenhuid en perkament, lompenpapier, houtvrij papier en alles. Hoe Gutenberg de letters maakte, kan ik laten zien. Net als de persen die daarbij zijn gebruikt. De kleine, belangrijkste persen van de negentiende en de twintigste eeuw staan hier.”

„De uitvinding van de boekdrukkunst, in feite van de losse-letter-druk want er werd al gedrukt van houten blokken, heeft 530 jaar lang de geschreven communicatie bepaald. Het is één van de belangrijkste uitvindingen van het afgelopen millennium.”

In het ‘enige openbare Drukkerijmuseum van de Randstad’ gaat Schenk voor naar de handzetafdeling. Daar is de praktijk van de losse-letter-druk vanaf 1440 natuurgetrouw verbeeld. „De handzetter pakt zijn zethaak, waar hij regels zetsel in zet. Daar gaat later een touwtje omheen.” Het zetsel verhuist Schenk naar de drukpers en hij doet voor hoe er ge-inkt en gedrukt werd. „Het is allemaal handzetsel. Alle boeken en kranten van ongeveer vóór 1900 zijn met de hand gezet. Toen kreeg je pas de eerste regelzetmachines, met een toetsenbord en een gietmachine.”

De volgende halte in de route door het museum is een massieve machine, van ietwat lomp bollend gietijzer, een Engelse drukpers van Stanhope. Deze belichaamt de vroeg-negentiende-eeuwse revolutie in de boekdrukkunst. „Op deze persen kon je quarto vier pagina’s tegelijk drukken en octavo acht pagina’s. Driehonderd vellen per uur, aan twee zijden bedrukt.” Het ininkten werd toen makkelijker, talrijke nadere details volgen.

Pelgrim

Dat er in Leiden een rijkdom aan drukkerijshatten voor de typografische jachtvelden kan worden behoed komt doordat het een tijd de belangrijkste (boeken-)stad van Holland was. „In Leiden is het begonnen na beleg en

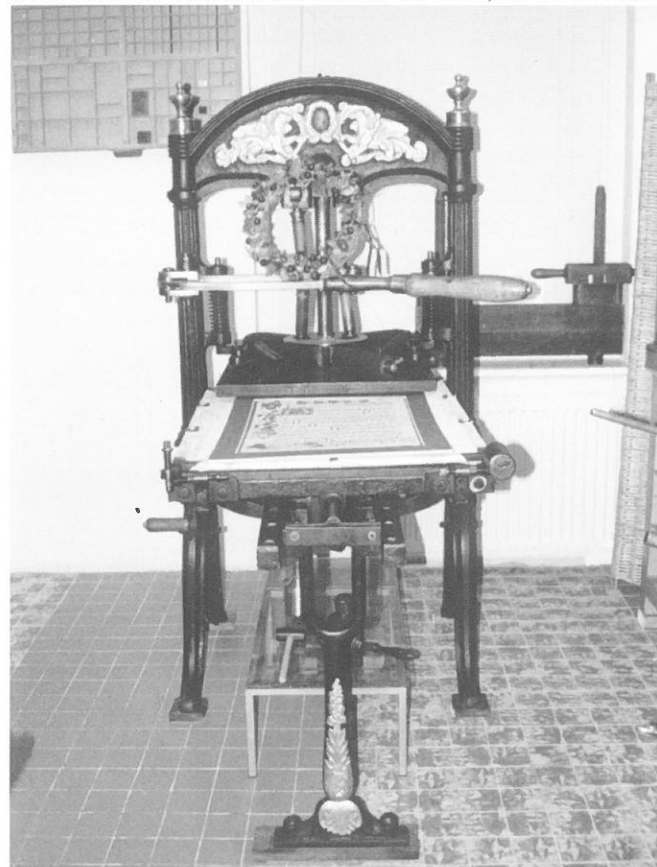
ontzet. Het Leidse volk kreeg voor haar moedig gedrag de universiteit. Mensen moeten dan studieboeken hebben, professoren willen publikaties laten drukken. Er hebben hier heel veel drukkers gewerkt: de Paetsen, de Elseviers, de Luchtmans, de Brillen.” Schenk pauzeert even voor hij de grap afmaakt: „De Schenken.”

„De universiteitsdrukker was de beroemdste drukkerij uit die tijd”. De beroemde Plantin, of op z’n Leids Plantijn, heeft twee jaar in Leiden gewerkt als de academiedrukker en hofdrukker van Filips II. Schenk: „Er is in Antwerpen nog een Plantijn-Moretus-museum. Het mooiste museum van de wereld, daar ga ik één keer per jaar als pelgrim naartoe.”

Leiden drukkersstad

In de zeventiende eeuw was Leiden na Amsterdam de grootste stad van Holland. „Amsterdam was de eerste boekenstad, daar werden de meeste boeken gedrukt. Daarna kwam Leiden. Toch is het een periode andersom geweest” en hij bladert in ingebonden Stadsverslagen. „Even kijken, 1514: Leiden telt 9500 communicanten, Amsterdam 9000. 1517: De stad telt 3017 haardsteden, Amsterdam 2310, en Leiden is dus de grootste van Holland.” Dit onderstreept in ieder geval, zo vervolgt Schenk, dat Leiden altijd een belangrijke drukkersstad is geweest.

In het Drukkerijmuseum ontmoeten (cultuur-)geschiedenis en industrieel erfgoed elkaar in de bibliotheek met ongeveer 2000 boeken en fraaie facsimile's, met veel vakliteratuur en historisch materiaal. Het oudste boek dateert uit 1510, zo laat Schenk

Eén van de pronkstukken van het Drukkerijmuseum: de Hagar Dingler uit 1835, afkomstig van Brill: „De oudste en mooiste pers van Leiden.”

trots zien, een beroemde atlas van Blaauw uit zeventiende eeuw en een exemplaar van de Statenbijbel.

„Deze is uit vaktechnisch oogpunt maar ook voor de geschiedenis heel belangrijk. De statenbijbel van 1637, die in Leiden is gedrukt, is een erkend cultuurmonument van de Nederlandse taal.” Het museum herbergt ook drie delen ‘Operum Theologicum’ van Hugo de Groot uit 1679, in Griekse en Hebreeuwse tekens gedrukt.

Liefdeloos

Veel van al dat fraais staat nog ingepakt in dozen, als Schenk begin september de StielZ-redacteur rondleidt, maar er is genoeg om de ogen volop de kost te geven. Zo heeft het Drukkerijmuseum een handpers van het merk Columbian in bruikleen, die de Amerikaanse producent uitbundig van ornamenten heeft voorzien. Het toppunt is een versierd contragewicht in de vorm van een ongeveer een halve meter hoge adelaar. Een innovatieve veerconstructie geeft een beeld van de technische evolutie in het boekdrukvak toentertijd. „Een prachtige pers”, constateert Schenk vergenoegd.

Vanzelfsprekend ontbreekt de klassieker uit de drukkunst niet in het museum. De degelautomaat van Heidelberg dateert uit 1920 en functioneert nog prima, inclusief het luchtdruksysteem dat in die tijd een belangrijke vernieuwing was. Verder beschikt het museum over enkele kleine persjes, van het type waarmee nog steeds hobbyisten thuis drukken.

Zorgen

Hoewel Cock Schenk zeer in zijn nopjes is met het museum in zijn huidige vorm, maakt hij zich wel zorgen over de toekomst. In de school aan de Hoge Morsweg kan de collectie voornamelijk niet meer dan drie jaar staan. „Ik ben langdurig in de slag geweest met de gemeente Leiden. Binnen vijf tot zeven jaar - ik ben nu 67 - moet er toch een mooie ruimte zijn. Maar ik geloof niet dat Leiden er gevoelig voor is.” Schenk vindt het een droevige zaak dat de tweede boekenstad van Nederland zo liefdeloos met haar verleden omspringt. „Maar ja, ik moet roeien met de riemen die ik heb.”

Raymond Peil

Drukkerijmuseum Leiden
Hoge Morsweg 117, Leiden

Openingstijden: maandag en donderdag van 10.00 tot 17.00 u. en op afspraak.

Telefoon 06-51342929, op werkdagen tussen 18.00 en 19.00 u. 071-5140748.

MONUMENT

De tijd dat rokende schoorstenen en stampende machines het beeld van Leiden als industriestad bepaalden, ligt niet ver achter ons. Veel oude fabrieken, werkplaatsen en andere bedrijfspanden zijn in hoog tempo gesloopt. De overgebleven monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omstreken worden in de rubriek Monument in de schijnwerpers gezet. Als vijfde in deze reeks gaat Wibo Burgers op pad in Leiderdorp.

‘VONDSTEN’ IN LEIDERDORP

Een enkele keer vind je industrieel erfgoed waar je het allerm minst verwacht. Denk bij voorbeeld aan Leiderdorp waar zelfs een gemeentelijke monumentenlijst ontbreekt.

Enige tijd geleden, op een wat verloren zondagmiddag met

periode is een samenwerking met een Friese kleiwarenfabriek tot stand gekomen. De fabriek heeft ontegenzeggelijk een grote historische waarde. Het productieproces is maar weinig veranderd in vergelijking met vroeger tijden. Een plaatselijk comité, dat ijvert voor het behoud van natuurwaarden en cultuurhistorische zaken in het Leiderdorpse Doeskwartier, wil dat de fabriek gemeentelijk monument wordt.

OPHAALBRUG

In deze omgeving bevindt zich nog een belangrijk stuk industrieel erfgoed: de ijzeren ophaalbrug, in 1887 gemaakt door de befaamde Haagse ijzergieterij De Prins van Oranje.

Tot vreugde van mijn gasten was er nog meer op loopafstand: een mini-fabrieksschoorsteen in de tuin van een huis, die blijkens een opschrift dateert van 1905. Nadere informatie leerde dat het hier gaat om een - zorgvuldig gekoesterde - schoorsteen van een vroeger bakkerijtje. En tot slot: op de muren van een van de woonhuizen nabij de ophaalbrug bleek zich ook nog een aardige muurreclame van Willem II- sigaren te bevinden.

Zo werd een regenachtige zondagmiddag in Leiderdorp dankzij deze industrieel-archeologische ‘vondsten’ een even onverwachte als plezierige belevenis!

Tekst en foto's: Wibo Burgers

De ijzeren ophaalbrug uit de negentiende eeuw

De kleiwarenfabriek Gebroeders Ginjaar. Op de foto zijn twee van de drie schoorstenen te zien

een overvloed aan regen, reed ik met enkele liefhebbers van monumenten van bedrijf en techniek en dan in het bijzonder van fabrieksschoorstenen langs de vijf of zes exemplaren van deze laatste, zeldzame soort binnen de Leidse grenzen. Zeker, de fraai gedecoreerde schoorsteen van bakkerij Tijsterman aan de Haarlemmerstraat was uniek, ook de fabriekspijp van wasserij De Arend was de moeite waard. Toch leek het me goed de kleine excursie uit te breiden tot Leiderdorp, waarbij ik vooral dacht aan de wel zeer authentieke kleiwarenfabriek van Ginjaar aan de Doeslaan, waar maar liefst drie schoorstenen boven het dak uitkomen.

De oudste archiefstukken van het bedrijf dateren van 1816. In 1921 kocht de grootvader van Jolanda Ginjaar, die nu deel uitmaakt van de directie, de toenmalige fabriek Holland. De fabriek domineert de smalle Doeslaan met aan de ene kant huizen en aan de andere kant bedrijfspanden. In de fabriek worden sinds de jaren twintig kleiwaren gemaakt. Tegenwoordig zijn dat vooral schoorsteenpotten en zogeheten muurafdekkers. Voor de Tweede Wereldoorlog werd er met handpersen gewerkt. Die zijn nu buiten gebruik en vervangen door een pottenpers. Momenteel werken in de fabriek zeven mensen, ooit waren dat er 35. In de naoorlogse

~ Boekbespreking ~

LEIDS FABRIKAAT IN HET KWADRAAT

Hoera, de Leidse Historische Reeks (LHR) is met een nieuw deel uitgebreid. Het mag dan even geleden zijn, de verschijning van een nieuwe bundel, met acht verhalen over Leidse bedrijven, blijft een dubbele felicitatie waard. Om te beginnen natuurlijk omdat het kennelijk goed gaat met Stiel. Mede dank zij haar activiteiten groeit de belangstelling voor het nijvere Sleutelstadverleden en verschijnt de ene publicatie na de andere. De redactie van dit boek verdient daarom reeds alle lof. Tegelijkertijd is verheugend dat nu ook in de LHR weer wat vaart lijkt te komen. Dat maakt natuurlijk al even blij.

Wat biedt de nieuwe oogst? Om te beginnen is de kافت prachtig. Dan opent 'Leids Fabrikaat 2' met een heldere inleiding van Heiko Tjalsma over ons Industriële Erfgoed. Voor een blik op de stand van zaken anno 1999 is deze bijdrage voor iedere geïnteresseerde een 'must'. De daaropvolgende verhalen zijn door de verschillende auteurs stuk voor stuk smakelijk opgediend en het boek levert een gevarieerde dis. Dat is dus smullen geblazen. Er staan ook nieuwe oude foto's in. Een aantal is nu eindelijk in kleur afgedrukt en dat bewijst dat de reeks ontwikkelt. Hetzelfde geldt voor de gebruikte kadertekstjes, die in deel 1 nog ontbraken. Het zijn anekdotes of niemandalletjes die weinig ter zake doen voor de lijn van het verhaal. Maar zij bieden de lezer wel aardige extra informatie. Qua vormgeving valt het boek zonder meer te scharen onder de Leidse juweeltjes. Leids Fabrikaat 2 behoort ongetwijfeld tot het beste wat aan het einde van dit millennium valt voort te brengen. Wellicht merkt alleen een kritische boekbespreker wat kleine foutjes op. Zo is de verantwoording na de inleiding opgenomen, terwijl het in de inhoudsopgave andersom staat aangekondigd. Vervelend is dat de voormalige secretaris en medegroundlegger van Stiel meer dan eens als 'Haiko' wordt geboekstaafd. Maar belangrijker is natuurlijk hoe het er inhoudelijk voor staat.

Mondelinge overlevering

Uit de titel van nummer dertien in de LHR blijkt dat we 'Leids fabrikaat. Een wandeling langs het industriële erfgoed' uit 1990 voortaan als het eerste deel moeten zien. Dat is een belofte voor de toekomst! In mijn boekenkast heb ik alvast een nieuwe plank gemonteerd. Volgens de 'verantwoording' van Eric Jan Weterings is deel twee anders opgezet dan deel een. Hoewel ook al voor de meeste bijdragen aan Leids Fabrikaat uit 1990 heel wat mensen werden geïnterviewd over hun vroegere werkzaamheden, zou in Leids Fabrikaat 2 meer gebruik worden gemaakt van de mondelinge overlevering, of liever 'oral-history'. Dat wekt verwachtingen.

De aandacht voor mondelinge bronnen is prijzenswaardig. Het is een opdracht voor de huidige generatie plaatselijke geschiedbeoefenaars om zoveel mogelijk relevante verhalen van mensen die de industriële werkvloeren betraden, vast te leggen en te documenteren. Het is een hele klus om gesprekken vast te leggen met een cassette recorder, vervolgens

te transcriberen en tenslotte de verhalen met informatie uit archieven te verweven tot bedrijfsportretten.

Het is tijd- en energierovend, maar beslist de moeite waard. Al dat werk krijgt een extra betekenis als er ook voor wordt gezorgd dat het basismateriaal voor de toekomst wordt veiliggesteld. Bijvoorbeeld door deponering in een Stielhoekje van het Gemeentearchief. In geveugelde Stiel-termen zou 'oral-history' conform 'de kunst van het bewaren' moeten geschieden, dus op een selectieve maar systematische manier en wel 'voor het vergaan'. Laten we het boek vanuit de 'oral-history'-belofte uit de verantwoording en de seriegedachte uit de titel verder bekijken.

Pel op herhaling

Als eerste komt in het boek de fabriek van suikerwerken van Pel aan bod. Dat is even slikken. De twee-en-half duizend leden van de Vereniging Oud Leiden weten dat Weterings daar al enkele jaren eerder een mooie bedrijfsgeschiedenis over heeft geschreven. Deze verscheen in het Leids Jaarboekje van 1994 en leverde Weterings toen de Oud Leiden-prijs op. Ik was dan ook verbaasd om vrijwel de letterlijke tekst weer in Leids Fabrikaat 2 aan te treffen. Zelfs dezelfde foto's zijn afgedrukt. De nieuwe gegevens over de beginfase van de onderneming zijn vooral interessant voor een handvol fijnproevers. Zij zijn niet opzienbarend en konden ook wel via andere weg bekend worden gemaakt. Het hoofdstuk is een fraai stuk werk, maar per saldo is hier toch geen gebruik gemaakt van de ruimte voor vernieuwing die dit boek bood. Merkwaardig is ook dat in de bronnen- en literaturopgave niet wordt verwezen naar de eerdere publicatie.

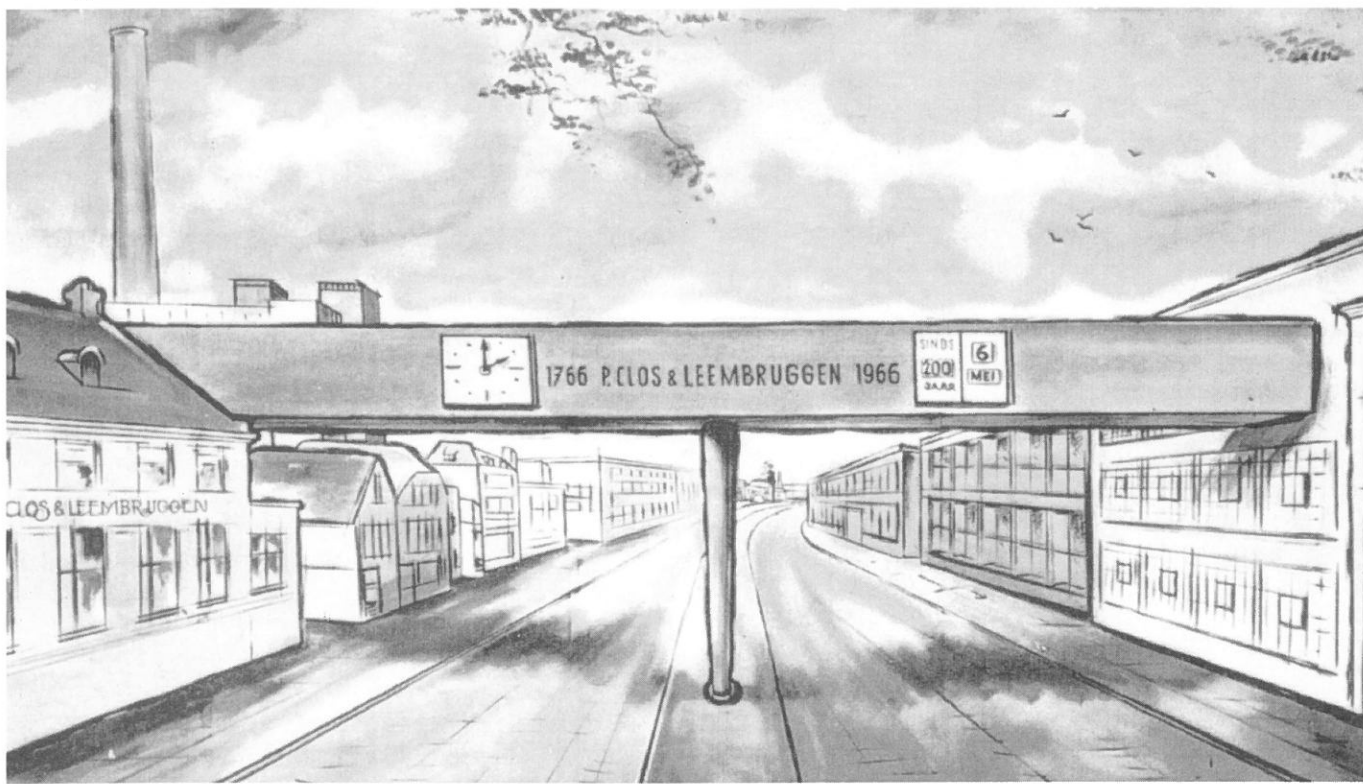
Van brouwerij en constructiewerkplaats

Meer nieuws biedt het verhaal van Marco Daane over bierbrouwerij De Posthoorn. Brouwerijen zijn met de geschiedenis van de Sleutelstad verbonden als de Rijn. Dit bedrijf sloot al in 1919 de poort, zodat er geen oral-history meer te bedrijven viel. In dat opzicht valt deze bijdrage in deel twee dus wat tegen. Daane heeft echter wel een boeiende en goed gedocumenteerde bijdrage geleverd. En dat maakt ten slotte weer veel goed. Kortom, het is gewoon een mooi, nieuw verhaal.

Met de geschiedenis van de Hollandse Constructie-werkplaatsen (HCW) heeft Weterings zijn stiel duidelijk te pakken. Het bedrijf was van 1914 tot 1990 Leids. Hij ontvouwt het bedrijfsportret op de vaardige wijze die we inmiddels van hem gewend zijn. Helemaal nieuw is die geschiedschrijving echter niet. In de publikatie 'Leiden, werkt dat?' uit 1985, in de serie 'Leiden zoals het was' en ook in Stielz is al het een en ander voor het voetlicht gebracht. Weterings brengt evenwel veel informatie bij elkaar en voegt nieuwe gegevens toe. Hij maakt daarbij tevens gebruik van mondelinge bronnen. Prachtig. Maar ook bij dit hoofdstuk valt op de lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur echter wel wat aan te merken.

Wibo Burgers schrijft in het volgende hoofdstuk een leven-dig en kleurig verhaal geschreven over Verf- en Japanlak-fabriek H. Gijsman jr.. Van deze onderneming zijn enkele fraaie foto's in kleurendruk opgenomen. Toch bekruipt mij een dubbel gevoel. Enerzijds komt dit verhaal hier vreemd voor. We zouden het eerder verwachten in een boek als '50 Leidse meesters. Leidse ondernemingen in historisch perspectief' uit 1994 van Maartje Cosijn. Daarin staat het kleinbedrijf centraal. Het fabriekje van Gijsman zou goed in zo'n publikatie passen, want het telde immers nooit meer dan vijftien werknemers. Anderzijds is het toch ook leuk dat dit verhaal van een piepklein fabriekje is opgenomen. Het Leidse historische fabriekspaleet vertoont meer schakeringen dan wellicht wordt gedacht.

Touwfabriek aan de Zijl

Een nooit verwezenlijkt ontwerp voor de overspanning tussen de twee gebouwen van Clos & Leembruggen aan de Langegracht.

De NV Verenigde Touwfabrieken (Verto) is enkele jaren geleden in 'zaterdagbijlagen' van het Leidsch Dagblad en ook in Stielz al uitvoerig onder de aandacht gebracht. In geschiedenisboeken viel tot dusver echter maar weinig over dit grote bedrijf te vernemen. Het lag dan wel aan de overkant van De Zijl, dus buiten het Leidse grondgebied, maar er werkten toch ook veel Leidenaren die er het touw- en kabelfabriek maakten. Reden genoeg om het bedrijfsverhaal op te nemen. Raymond Peil maakt goed gebruik van treffende citaten uit gesprekken met betrokkenen. Het is een mooi verhaal geworden. De geschiedenis van dit bedrijf is echter nog niet voltooid. Had het daarom misschien beter in een later deel van de serie Leids fabriek kunnen worden opgenomen? Er zijn immers heel wat grote Leidse bedrijven met een al dan niet recent afgerond verleden, die daardoor wellicht hoger in een prioriteitenlijstje scoren. Daarover straks meer.

Gemiste noten

Het verhaal over Clos & Leembruggen van Cor Smit en Elizabeth van Beijnen vind ik een van de parels van Leids Fabrikaat 2. In het vrijwel tegelijkertijd verschenen boek 'Door de wol geveerd. Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw' schrijft D.J. Noordam over deze vooraanstaande Leidse textielfabriek een beknopt bedrijfsprofiel, dat voor een deel overlapt. Smit en Van Beijnen gaan wel veel verder dan Noordam kon doen. Met veel nieuwe feiten vullen zij het boek van J.H.E. Reeskamp, '1766-1966. Tweehonderd jaar P. Clos & Leembruggen' uit 1966 aan. Bovendien gebruiken

zij mondelinge geschiedenis. Net als bij het verhaal over De Posthoorn en HCW blijkt hier weer eens hoe jammer het is, dat in Leids Fabrikaat 2 geen noten zijn opgenomen. Het zou de bijdragen veel meerwaarde hebben gegeven. Om de moeite of de extra kosten hoeft men het niet te laten. Ik kan het niet laten in dit verband een voorbeeldige publicatie te noemen. P.J.M. de Baar schrijft in het Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1998 over de ijzergieterij van A.D. Schretlen in de negentiende eeuw. Dank zij het degelijke notenapparaat vormt De Baar's verhaal een historische schatkamer voor toekomstig onderzoek naar dit belangrijke Leidse bedrijf. Het laatste woord is daar nog niet over geschreven.

Vlotte pen treft broodfabriek

Zoals bekend is Broodfabriek Ceres een lief kindje van Stiel, met name de pui van het gebouw. Vooral door toedoen

van enkele alerte en daadkrachtige bestuursleden is deze markante gevel aan de Korevaarstraat behouden. Over de geschiedenis van deze broodfabriek was nog niet veel bekend. Het schriftelijke bronnenmateriaal is helaas pover. Het verhaal is dan ook kort. Toch slaagt Henk Budel erin om Ceres fraai te typeren, mede dank zij zijn vlotte pen. Een interessant detail is dat de suikerwerkfabrikanten uit de familie Pel nauw bij deze broodfabriek waren betrokken. Ook hier komt evenwel geen 'oral-history' aan te pas. Deze fabriek werd in 1930 gesloten.

Het vervolg op dit verhaal beschrijft Budel in het laatste hoofdstuk. De historie van het zelfde gebouw aan de Korevaarstraat levert twee bedrijfs geschiedenissen op. Coöperatie Vooruit was immers van 1930 tot 1963 in het zelfde pand gehuisvest. Over deze coöperatie was al het een en ander bekend, zoals de auteur correct vermeldt in zijn literatuurlijst. Toch draagt hij uit eigen onderzoek in notulenboeken die in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam worden bewaard enkele nieuwe gegevens aan. Het stuk leest als een trein, maar ook hier is 'oral-history' ver te zoeken.

Nieuwe kansen in Leids Fabrikaat 3, etc.

Laten we een eindbalans opmaken. Leids Fabrikaat 2 getuigt van ontwikkeling in de reeks. Het boek enthousiasmeert bovenal. Als 'appetiser' of voorgerecht op het industriële verleden van 'onze' stad maakt het hongerig naar meer. Als het daar allemaal om te doen is, kunnen we het genoeglijk geslaagd noemen. Maar er is natuurlijk meer. Wie in deel twee wat verder kijkt, merkt dat er inhoudelijk wel wat valt aan te merken. Ik doel dan niet alleen op de bronvermeldingen. De 'oral-history'-oogst is na de aankondiging in verantwoording en op de achterflap geringer dan verwacht. Verder wil Leids Fabrikaat kennelijk een serie worden. Dat is toe te juichen. Het kan daarbij geen kwaad om prioriteiten te stellen en volgens een enigszins vooropgezet plan te werk te gaan. Alle bedrijven verdienen natuurlijk hun geschiedschrijving. Maar sommige zijn voor de muze der geschiedenis nu eenmaal belangrijker dan andere. Wie dat kan vaststellen beheerst de 'kunst van het bewaren'. Ik pretendeer dat niet, maar met 'oral-history'-mogelijkheden in het achterhoofd heb ik wel enkele suggesties voor de volgende delen Leids Fabrikaat.

Het wordt hoog tijd om de historie van een van de grootste Leidse bedrijven allertijden eindelijk eens goed te beschrijven van begin tot eind. Ik doel natuurlijk op de De Heyder & co., later de Leidsche Katoen Maatschappij. Het historische bronnenmateriaal is in het Leidse gemeentearchief rijkelijk voorhanden. Met wat nijver zoekwerk zijn momenteel misschien ook nog wel wat mondelinge bronnen te vinden in de vorm van nu bejaarde kinderen wier ouders bij de LKM hebben gewerkt. Zij zullen met de familie verhalen uit hun jeugd spoedig verdwijnen als sneeuw voor de zon. Voorts is het predikaat van Leidens oudste bedrijf ook niet niks. Daarmee springt de Zoutkeet (1557-1951) met zijn fraaie archief en catalogus direct naar voren.

Ook daar valt nog wel een werknemer over te interviewen. We kunnen eenvoudig bedrijfstaksgewijs verder selecteren. De textiel kwam onlangs al uitvoerig aan bod. Bovendien

staat er van Noordam en ondergetekende nog een boek over op stapel. Verder was de bouw-(materialen)industrie zeker in de twintigste eeuw een van de belangrijkste werkgevers in de stad. Vanuit die optiek komt een bedrijf als Wernink meteen binnen het blikveld. De metaalsector wordt momenteel al goed onder handen genomen, blijkens de publicatie van Gert-Jan van Rijn en Monique Witteman, 'Omzien zonder wrok. Herinneringen aan de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij' in het laatste Jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting. Daar kan uiteraard nog veel meer gebeuren. Ook de voedings- en genotmiddelen sector lijkt mij nog goed te onderzoeken met 'oral-history' voor bedrijf-ven als van Backer (Caramelfabriek), Wijtenburg (Edelachtbaar Sigarenfabriek) en natuurlijk Sanders (Zeep- en parfumeriefabriek). De grafische industrie is voor Leiden met een roemruchte boekdrukgeschiedenis uiteraard uiterst relevant. Daarbij gaan de gedachten direct uit naar bedrijven als Sijthoff en de Rotogravure. Voor latere delen in de reeks Leids Fabrikaat komen ook de Amerikaanse bedrijven in aanmerking, die voor de werkgelegenheid na de Tweede Wereldoorlog van belang waren. Zij hadden bovendien een andere bedrijfscultuur dan de traditionele Leidse bedrijven. En zo valt ook deel tien van Leids Fabrikaat te vullen.

Het ware allemaal wenselijk. Zoals Tjalsma in zijn 'jammerklacht' uit de inleiding terecht opmerkt, moet al het werk nu hapsnap in een aparte hobbymap op de pc van 'prettig gestoorden' gebeuren. Leiden verdient meer. En daarmee doel ik niet op de huidige hobbyisten, want zij hebben de benodigde kwaliteiten aantoonbaar in huis. Er is inmiddels al een aardig fundament gelegd, dus waarom zou in de Sleutelstad geen wetenschappelijk centrum voor industriële archeologie kunnen ontstaan dat als landelijk coördinatiepunt kan dienen? Wat mij betreft met Henk Budel, Eric Jan Weterings of (desnoods) met nestor Peter Nijhoff als buitengewoon hoogleraar industriële archeologie verbonden aan de Universiteit Leiden. En zo zou ik lustig nog wel wat verder kunnen dromen. Voorlopig kijk ik uit naar Leids Fabrikaat in het kwadraat, ofwel een volgend deel in deze serie.

Jaap Moes

Eric Jan Weterings (ed.), 'Leids fabriek (2). Geschiedenis van Leidse bedrijven.' (Leiden 1999) 131 blz. geïllustreerd, met bronnen- en literatuurlijst. ISBN 90-74310-44-3. Prijs: fl. 29,95.

"J. ZIERIKZEE"
maatschoenmakerij

H.P.H. NUSTELING
BAKKERSTEEG 3
2311 RH LEIDEN

Tel.: 071 - 5131156
website:
www.maatschoenen.nl

DE MUZE OVER BEDRIJF & TECHNIEK

De stoomtrein was in 1840 voor veel mensen nog een onbekend fenomeen. In Nederland gebruikten de reizigers tussen 1650 en 1850 vooral trekschuit en diligence. De paardenkracht bepaalde de snelheid waarmee een ieder zich verplaatste. En zo'n paard liep niet erg hard...

George Stephenson (1781-1848) ontwierp de eerste stoomlocomotief, die vanaf 1825 in Engeland reed tussen Stockton en Darlington. De eerste spoorlijn voor stoomtreinen op het Europese vasteland werd op 5 mei 1835 geopend tussen Brussel en Mechelen. In Nederland liep de eerste spoorlijn tussen Haarlem en Amsterdam, geopend op 20 september 1839. Prenten uit die tijd laten zien dat het langs de Haarlemmer Trekvaart op die dag zwart van de mensen zag, die zich vergaapten aan het wereldwonder. Pas in 1842 kreeg ook Leiden een spoorwegverbinding met Haarlem.

Beets' eerste trein

De schrijver van het gedicht 'Stoomen', Nicolaas Beets (1814-1903), studeerde van 1833 tot 1839 theologie in Leiden. U kent hem wellicht van de *Camera obscura*, een bundel verhalen uit 1839. Beets zal zijn eerste trein op het spoor tussen Haarlem en Amsterdam gezien hebben. Hij stuurde in 1840 zijn gedicht 'Stoomen' naar de redactie van de *Enkhuizer almanak*.

De almanakken uit die tijd konden bogen op een breed lezerspubliek. Logisch, want de goedkope en handzame jaarboekjes voorzagen de lezers van belangrijke tijdstippen en data: van de op- en ondergang van de maan, de getijden, het openen en sluiten van de stadspoorten, de jaarmarkten en kermissen, etc. De Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen zorgde voor het Mengelwerk van de *Enkhuizer almanak* en vulde het met versjes, liedjes en verhaaltjes. De almanak drukte Beets' gedichtje af in jaargang 1841, in de afdeling 'Verzameling van leerzame en vermakelijke zangstukjes tot nut van 't algemeen'.

Nicolaas Beets. Staalgravure naar W. Grebener door J.P. de Lange. In: 'Nederlandsche muzen-almanak 1838'.

Opgeruimd, met solide godsvertrouwen

Hij publiceerde nog meer gedichten in deze jaargang: 'Blinde Elze', 'Groothouden', 'Zaansch liedje', 'Roodkapjes tehuiskomst', 'Bruiloftslied voor Truitje', 'De Iepenlaan', 'Guurtje', 'Hollandsch lied', 'Het boertje van Heemstede' en 'Grootmoeder'. Het is uit deze titels wel duidelijk dat Beets zijn wilde jaren als romantisch student-auteur inmiddels achter zich had gelaten. De romantische zwartgalligheid verdween uit zijn werk. Zijn gedichten werden vriendelijk humoristisch en opgeruimd - voorzien van een solide godsvertrouwen. Beets was dan ook op 4 september 1840 getrouwd met de jonge freule Aleide van Foreest en een maand later als predikant in Heemstede bevestigd. De student was een degelijk lid van de samenleving geworden, een dominee-dichter. In deze tijd schreef hij:

STOOMEN

(wijze: Rijen, rijen, rossen)

Stoomen, stoomen, stoomen!
Heel de wereld door!
'k Heb een plaats genomen
Op het langste spoor.
'k Wil in zeven dagen
Even naar Japan,
Met den houten wagen:
Voerman! kookt je span?

Stoomen, stoomen, stoomen!
Vliegen langs de baan!
Die wil zitten droomen,
Mag met paarden gaan.
Moffen, Polen, Russen,
Zie ik in één week;
Zeil jij ondertusschen
Heen en weêr naar Sneek.

Wijf! zit niet te pruilen!
Wees toch niet zoo dom!
Voordat je uit kunt huilen,
Ben ik al weêrom.
Eer de kousen klaar zijn,
Waar je nu aan breijt,
Zal ik alweêr daar zijn
Met mijn dierbaarheid.

Stoomen, stoomen, stoomen!
Snel door veld en bosch,
Over diepe stroomen,
Midden door de rots!
Aangevuld de dalen!
Bergen omgehakt!
'k Ga een theeblad halen
Van Chineesch verlakt.

Gloeit het vuurtje lekker?
Raast je water, maat?
Voort maar met den trekker,
Die me vliegen laat.
Stoomen, stoomen, stoomen!
Kerel! ben je gek?
'k Ben haast aangekomen,
Vòòr ik nog vertrek.

B.

In de jambische regels met vijf of zes lettergrepen denkt de lezer de cadans van een rijdende stoomtrein te horen. Maar onder de titel staat: 'Wijze: Rijen, rijen, rossen'. Dat melodietje was van een eertijds bekend knieliedje. Vader zette z'n kind op zijn knie en deed een paard na:

Rijen, rijen, rossen
Tien pond klossen,
Elf flesschen wijn.
Van avond zullen we vrolijk zijn.

Helaas staat er in de almanak geen muziek bij Beets' gedicht. De combinatie van het onderwerp van 'Stoomen', de hypermoderne stoomtrein, en de wijs waarop het ge-zongen kon worden, frappeert: hier treden trein en paard vreedzaam samen op. In het eerste couplet vergelijkt de dichter de machinist ook nog even met een voerman en de locomotief met een span paarden. Trein en paard staan evenwel qua snelheid in schril contrast met elkaar, want wie modern is, neemt de trein, terwijl het paard goed is voor de dromers - zoals de dichter schrijft. Dat was natuurlijk waar: de reiziger die in 1842 om 8.45 u. in Leiden op de trein stapte, arriveerde een uur later in Haarlem. Dat duurde per trekschuit heel wat langer! Daar is de dichter maar al te zeer van door-drongen. Hij fantaseert er dan ook flink op los: met zo'n stoomlocomotief kom je gemakkelijk en snel in Japan en China. De

Het eerste stationsgebouw van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij in Leiden, in gebruik genomen op 15 juni 1843.

Illustratie uit het boek 'Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (1839-1889)'.

noodzakelijke bruggen en tunnels ziet hij al voor zich. Het zou nog een tijdje duren voordat dat allemaal kon, maar deze fantasieën werden uiteindelijk inderdaad werkelijkheid.

Geruststellend grapje

Het slot van het gedicht is een grapje, dat met zijn absurdi-teit de lezers een middel gaf om het nieuwe en ongelooflijke onschadelijk te maken en in hun wereldbeeld in te passen. Zo'n nieuwe vinding gaf immers aanleiding tot allerlei angstaanjagende verhalen: de zware rails van de spoorbaan zouden zeker in de zachte Hollandse veengrond wegzakken, de reusachtige snelheid sneed de reiziger letterlijk de adem af en er zouden de meest vreselijke ongelukken gebeuren. Maar

met het absurde - de reiziger is alweer thuis, nog voordat hij vertrokken is - probeert Beets de angst voor de nieuwe vinding te relativeren. Het beste kun je er maar een beetje bij lachen...

Korrie Korevaart

POLDERMOLEN 'HOOP DOET LEVEN' VERHUISD

Op dinsdagmorgen 24 augustus 1999 werd de stenen poldermolen '(De) Hoop Doet Leven' van zijn plek in Rijnsburg gehaald om de andere dag aan de Elsgesteerweg in Voorhout geplaatst te worden. Nadat eerst de kap met een kraan van de molen was getild, werd de stenen romp van zijn plek gehesen, op een ponton geplaatst en het Oegstgeesterkanaal overgevaren, waarna de reis per dieplader verder ging naar Voorhout.

Het betreft hier een ronde, sterk conisch en in gele IJsselsteentjes gemetselde molen met buitenschepraden en een vlucht van 15,15 meter. De

molenbaard vermeldt het jaartal 1783. Aangenomen wordt dat dit het bouwjaar is van de molen. Door het bebouwen van de Kamphuiserpolder (nu Flora-park) waar de molen stond, werd de windvang te gering, reden om de molen te verplaatsen. Dit gebeurde ondanks de vele protesten van de Rijnsburgse bevolking die hiermee weer een van de zeldzame monumenten uit het dorp zag verdwijnen.

Overigens stond de molen enkele eeuwen lang in Oegstgeest. Pas in 1966, bij de annexatie, werd de polder Rijnsburgs grondgebied. Op 1 januari 1979 kwam de polder en daarmee ook de molen in beheer bij

het Hoogheemraadschap van Rijnland. Enige jaren geleden kwam de molen in bezit van Veiling Vereniging Flora, die hem weer overdroeg aan de Rijnlandse Molenstichting. Hoop Doet Leven is de vierde molen in Nederland die verplaatst werd. Een zo unieke gebeurtenis dat zelfs de Duitse televisie met een cameraploeg naar Rijnsburg was gekomen om het spektakel te filmen.

Bron: Hollands Historisch Magazine, 4e jaargang, nummer 4.

VERTO: OUD-BESTUURDER BOOS

In Stielz 2 van jaargang 9 verscheen een vraaggesprek met voormalig Verto-medewerker H. Dingjan. De touwen (staal)kabelfabriek Verto was tot enige jaren geleden gevestigd aan de Zijldijk in Leiderdorp. Ook in het door Stiel uitgegeven boek Leids Fabrikaat 2 (zie de recensie elders in dit blad) is een hoofdstuk gewijd aan dit bedrijf. Oud lid van de Raad van Bestuur (1981-1989) Drs. C. Gudde las beide verhalen en meent dat daaraan het nodige mankeert. Hieronder volgt - beknopt - zijn reactie. In het Stiel-archief is een schrijven van zijn hand aanwezig, waarin de oud-bestuurder uitgebreider zijn bezwaren uiteenzet. In volgende publicaties over Verto mag deze bron zeker niet ongebruikt blijven.

" Geachte Redactie,

Met belangstelling heb ik uw artikel over Verto N.V. gelezen in Stielz jaargang 9 nr. 2.

Het is te betreuren dat het aardige interview met de heer Dingjan zo ontsierd wordt door woorden als 'wanbeleid'; zie de kop van het artikel en het laatste gedeelte op pagina 7. Het is in ons land tegenwoordig gebruikelijk, dat in de media reeds voor een rechtsprocedure is gestart, alles uit de kast wordt gehaald om de betrokkenen zo zwart mogelijk neer te zetten, dat hoort kennelijk tot het spel. Een krant wordt al of niet gelezen en verdwijnt daarna bij oud-papier, zo ook is televisie zo vergeten.

Respectabele media vermelden dan nog de uitslag, zelfs als de procedures jaren duren en het publiek het al weer lang vergeten is. In Uw fraaie tijdschrift, wat geschiedschrijving ten doel heeft, kent de auteur van dit Verto-artikel deze regel echter niet. Reeds lang voor de uitgave van bovengenoemd nummer was al bekend dat deze procedures met vrijspraak waren afgesloten. Dat overkomt een schrijver, die zoals extra wordt vermeld ook nog jurist is, dat is jammer, zeker voor zo'n kwalitatief goede uitgave.

Zoals vermeld wordt bovengenoemd stuk nog eens in extenso geplaatst in het mooi uitgevoerde 'Leids Fabrikaat', maar hier leeft de auteur zich uit zoals de S.P. deed 20 jaar geleden in haar wilde dagen.

Het is niet mogelijk in dit korte bestek in te gaan op de fouten en tendentieuze misinterpretaties in dit stuk. Duidelijk blijkt dat de opgegeven bronnen niet zijn geraadpleegd met uitzondering van artikelen van collega-journalisten in de dagbladpers.

Stap na stap wordt in dit verband gewerkt naar een climax van 'blunders', die door de leiding zouden zijn gemaakt. Raadpleging van de vermelde bronnen zou tot correctere conclusies hebben kunnen leiden.

Het moge in ieder geval duidelijk zijn, dat bij al dit mismanagement Verto geen zeventig jaar heeft kunnen bestaan. Vermeldenswaardig is nog dat alle Verto bedrijven, zelfs de firma De Rijt hetzij zelfstandig, hetzij in ander verband, nog steeds actief zijn met uitzondering van staalkabel. Na het vallen van de 'muur' bestaan er in West-Europa geen grote private staalkabelbedrijven meer.

Een reden voor mijn commentaar is mijn teleurstelling dat de geschiedenis van een voor Leiderdorp belangrijke onderneming op zo'n knullige wijze is beschreven in Uw fraaie uitgave 'Geschiedenis van Leidse bedrijven'.

Met vriendelijke groet,

Drs. C. Gudde,
Oud lid Raad van bestuur (1981-1989) "

museum

• naturalis

Darwinweg
Leiden

open dinsdag t/m zondag
12.00 - 18.00 uur
telefoon 071-568 76 00

dichter bij de natuur

Redding van de laatste Leidse broodfabriek

VOORUIT NET NIET GESLOOPT

Het pand van de voormalige socialistische coöperatie 'Vooruit' aan de Korevaarstraat is een van de weinige fabrieksgebouwen die in de Leidse binnenstad bewaard zijn gebleven. Een aantal jaren geleden dreigde afbraak voor dit karakteristieke complex, maar dankzij de acties van een aantal historische verenigingen en buurt-bewoners werden de aanvankelijk sloopgrage Leidse bestuurders op andere gedachten gebracht. Henk Budel reconstrueert hoe die jarenlange strijd voor behoud uiteindelijk - grotendeels - werd gewonnen.

Leeg en rommelig bleef het gebouw van Vooruit aan de Korevaarstraat achter toen in 1966 de laatste verhuiswagen naar de richting Rooseveltstraat vertrok. Een duidelijke nieuwe bestemming ontbrak. Dat is voor een verlaten industrieel gebouw een kritieke fase. Met grote leegstaande bedrijfsgebouwen in een binnenstad, ook als ze historische waarde bezitten, weet een stad meestal geen raad. Ondanks het feit dat ze stedenbouwkundig een verrijking betekenen en dat er vraag genoeg is van mensen die zo'n woon- en werkomgeving verkiezen boven het neutrale standaardaanbod aan de periferie van de stad.

Zo was het ook in Leiden in 1966, maar sloop van de oude broodfabriek kwam er gelukkig nog niet van. Het gebouw kwam in handen van de gemeente en er begon een komen en gaan van tijdelijke bewoners. Bijvoorbeeld de schoenwinkel van H.J. Kramers, de Stichting Werkgroep Marokkanen, de Turkse arbeidersbeweging en de tafeltennisvereniging Scylla. Toen die vereniging er wat langer speelde, werd het gebouw het Scyllacomplex genoemd. Gelukkig is die onhistorische naam niet blijven hangen. Tenslotte nestelden zich een poosje krakers op de zolder van de fabriek. Het gebouw leed bij dat wisselend gebruik onder gebrek aan onderhoud en iedereen die door de Korevaarstraat liep en naar de gevel keek, kon zien dat de monumentale bakkerij rijpte voor de sloop.

Een oud-Leidenaar die zijn geboortestad op 3 oktober 1990 bezocht, schreef aan het Leidsch Dagblad dat de ontspannen feestviering die hem voor ogen stond in het water viel door, 'de verbijsterende toestand waarin zich Vooruit bevond, nota bene de bakermat van de Leidse PvdA'.

Wat de oud-Leidenaar nog niet wist, is dat de gemeente al had besloten dat op de plek van Vooruit 17 woningen en winkelruimten mochten komen. Dat betekende volledige sloop van het historische gebouw. De gemeente constateerde: 'Het Scyllacomplex is geen fraai gebouw ... en verkeert in slechte staat'.

De Monumentencommissie Leiden, een onafhankelijk adviesorgaan van de gemeente, boog zich op 24 oktober 1990 over een verzoek van H.P.A. Rijsbergen te Wilnis, de oud-Leidenaar en verbijsterde briefschrijver uit het Leidsch Dagblad, die met klem verzocht Vooruit de monumenten-status te geven. De adviescommissie meende dat Vooruit, 'zonder meer een potentieel beschermd monument' was en schreef verder aan burgemeester en wethouders van Leiden, 'zulks niet alleen vanwege de architectuur-historische aspecten,

maar ook die van geschiedkundige en sociaal-economische aard.' Dat zal Rijsbergen veelbelovend in de oren hebben geklonken, maar dan weigert het paard voor de sloot, want de commissie heeft er kennis van genomen dat het college onlangs besloten heeft om: '... het onderhavige gebouw te doen slopen'. Hoewel de commissie dat betreurt, besluit ze om geen positief advies uit te brengen over bescherming van Vooruit, '... zulks teneinde uw besluitvorming terzake niet te frustreren.'

Een paar jaar later wijzigde de commissie van samenstelling en zouden de deskundigen zich in vergelijkbare omstandigheden wel onafhankelijk van de opvattingen van het stadsbestuur opstellen. Heel veel andere mensen meenden toen al goede redenen te hebben om de besluitvorming van burgemeester en wethouders te frustreren en dat deden ze dan ook.

De alternatieve stadsbouwmeester, Koos Barendse, een gepensioneerd bouwkundige en architect die zich het lot

Gevel van het gebouw van 'Vooruit', kort nadat de coöperatie in 1966 vertrok naar een nieuw gebouw aan de Rooseveltstraat. Het gebouw, oorspronkelijk van bakkerij 'Ceres', is gesticht in 1894. Net zichtbaar in een cartouche op de topgevel is het jaartal 1901, de stichtingsdatum van het socialistische bedrijf dat zich hier in 1931 vestigde.

Foto: Gemeente Archief Leiden

van veel oude gebouwen in Leiden aantrok, kwam in actie. 'Wil wethouder Van Rij wel Troelstra, Vorriink en Drees herdenken en intussen een oud socialistisch bolwerk slopen?' vroeg hij zich af in De Leidenaar. In dat blad viel hij de plannen aan van architect Volmer, die een rechttoe rechtaan gebouw met glazen onderpui op de plaats van Vooruit had ontworpen.

Protest was er ook van de buurtvereniging Hogewoerd, die de sloop van Vooruit afwees als: 'het nieuwste hoogstandje van bestuurlijke eigengereidheid' dat dreigt, 'Leiden als monumentale stad van de kaart te vegen'. Stiel, de Stichting

Industrieel Erfgoed Leiden, pleitte in samenwerking met de Dirk van Eck stichting en het Ocel, een overlegplatform van alle organisaties in de stad op cultuurhistorisch gebied, voor behoud van het belangrijke monument aan de Korevaarstraat. Zij betoogden dat het aandenken aan het streven van de oude socialistische coöperatie en de ligging en het ontwerp van het gebouw belangrijke historische kenmerken vormden van de wijk.

Opnieuw met steun van het Ocel bood Stiel aan om een plan voor herbestemming van de leegstaande broodfabriek te ontwikkelen. In afwachting daarvan zou de sloop moeten worden uitgesteld. Aanvankelijk weigerde de verantwoordelijk wethouder Van Rij daarop in te gaan. Maar hij ging om, juist voordat op donderdag 4 juli 1991 de voor sloop of behoud beslissende vergadering van de gemeenteraadscommissie voor ruimtelijke ordening en stadsbeheer zou plaatsvinden.

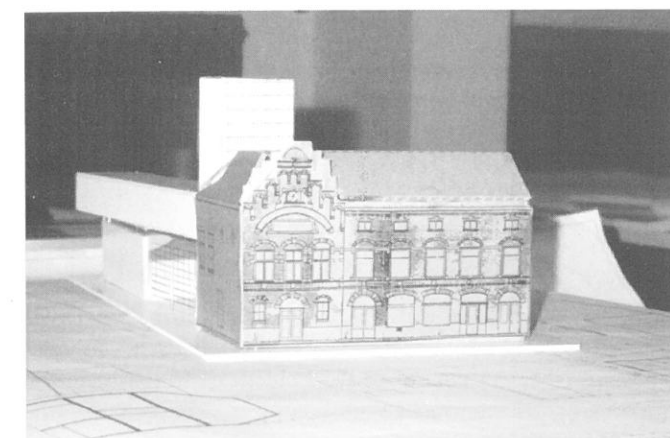
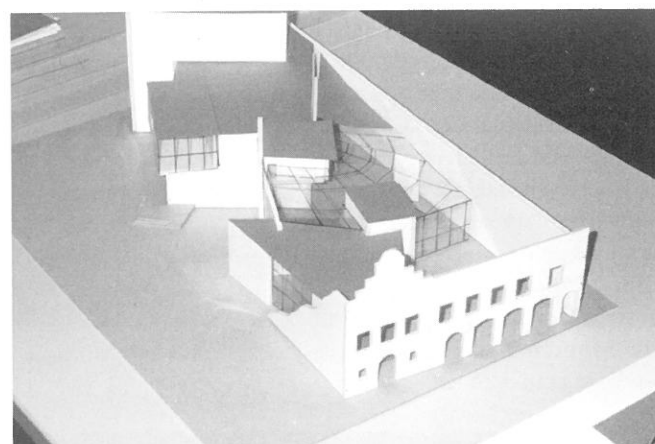
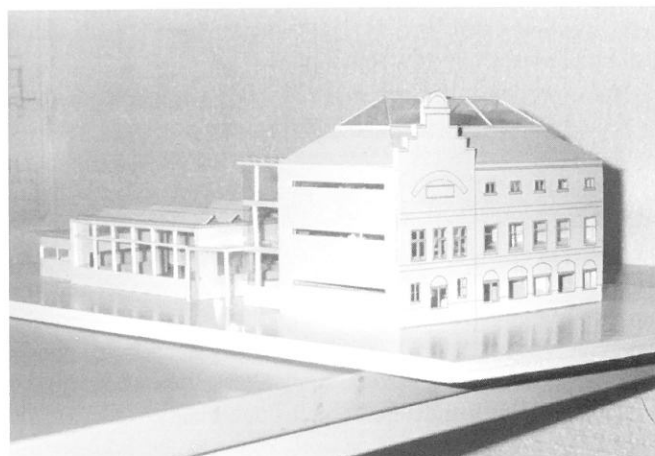
Architect Miel Karthaus, die naam maakte met een geslaagd plan voor redding en hergebruik van de Panderfabriek aan het Haagse Buitenom, ontwierp vervolgens op uitnodiging van Stiel een nieuwe bestemming voor Vooruit. Op maandag 23 september 1991 werd het plan aangeboden aan wethouder van Rij. In dit ontwerp zou niet alleen de gevel, maar het gehele historische deel van het complex bewaard blijven. De gestaureerde Vooruit bood volgens het plan onderdak aan 16 wooneenheden voor centraal wonen, een woongroep van 8 personen en 140 vierkante meter bedrijfsruimte.

Het plan vond geen genade in de ogen van de bouwkundige ambtenaren van de gemeente. Het breekpunt was de hoogte van de woonvertrekken op de zolderverdieping. Was nu alles verloren en konden de slopers aan de gang? Dat was niet het geval. Nu de politieke wil van bestuurder Van Rij was geactiveerd, bleef de gemeente zich inzetten voor behoud van Vooruit. De gemeente dacht in eerste instantie aan een museum als gebruiker van het gebouw en onderhandelde met verschillende kandidaten. Die po-

Bij de restauratie van de gevel verving de tekst '1894 ~ Zijl en Vliet ~ Ceres' het sinds 1931 bestaande opschrift '1901 Coöperatie Vooruit'. De naam Ceres heeft, als het erop aan komt, oudere rechten dan Vooruit. De herinnering aan de Coöperatie Vooruit blijft bewaard in een zorgvuldig gerestaureerde muurschildering op een zijgevel aan de Catherijnestraat.

Foto Incentive Affairs Leiden

Nooit Gebouwd Leiden aan de Korevaarstraat. Jong en aanstormend architectonisch talent van de Kunstacademie in Den Haag deed examen in herbestemming van het in 1993 nog met sloop bedreigde gebouw van Vooruit. Een collage van de maquettes, die lang niet allemaal opgewassen waren tegen de praktijk van bouwen met respect voor de historische waarden.

Foto's: Henk Budel

gingen liepen uiteindelijk op niets uit. Ook het Leidse Modelbouwmuseum haakte af, omdat het dacht meer ruim-te nodig te hebben. In oktober 1993 besloot de Gemeente in principe het gebouw te bestemmen voor driekamerwoningen in een Centraal Wonen-achtige opzet voor ouderen. De gevel zou in elk geval behouden blijven en 'lieft ook' delen van het interieur.

Op dat moment kwam er een andere kandidaat opdagen met zo goed als historische rechten op het gebouw. De uit de socialistische traditie voortgekomen woningbouwvereniging De Eendracht, opgericht in 1912, elf jaar na de Arbeiders Coöperatie Vooruit, fuseerde in 1993 met de katholieke woningbouwvereniging De Goede Woning. In 1994 voegde ook de Christelijke Woningbouwvereniging Voorschoten zich bij de combinatie, die vanaf toen de naam Zijl & Vliet droeg. De zo ontstane woningbouwvereniging groeide uit haar tijdelijk onderkomen en zocht een passend en groter centraal kantoor. Directeur Cees Noort van Zijl & Vliet liet het oog vallen op de oude socialistische bakkerij aan de Korevaarstraat. Nadat de bouwtekeningen gereed waren, ging het bestuur van de uit verschillende zuilen samengestelde vereniging akkoord met de vestiging in het vroegere rode bolwerk.

In de met krullen versierde vlakken op de gevel, de cartouches, werden de opschriften '1901 Coöperatie Vooruit' vervangen door '1894 - Zijl en Vliet - Ceres'. Op de zijgevel bracht de restaurateur de vaal geworden muurschildering: 'Coöperatie Vooruit' en 'Haka' (Handelskamer) weer terug in de frisse vooroorlogse kleuren. Ook de voorgevel zelf werd met grote zorg gerestaureerd. De rest van het gebouw ging onherroepelijk tegen de vlakte. Zo ontstond een splinternieuw kantoor achter een ruim honderd jaar oude gevel.

Achter het nieuwe kantoor kwamen, in de geest van het principebesluit van de gemeente uit 1993, woningen voor ouderen.

'Stiel heeft ons de ogen voor het industrieel erfgoed geopend', zei wethouder van Rij bij de opening van het kantoor en woningen op 15 november 1995. Stiel, de Dirk van Eck-stichting en het Ocel hadden natuurlijk gedroomd van volledige instandhouding van Vooruit, maar ook de behouden gevel bewaart in het stadsbeeld de herinnering aan de bevrogen bakkers van weleer.

Henk Budel

1995: eindelijk is de herbestemming op gang gekomen. Achter de dichtgespijkerde gevel verrijst een bijna volledig nieuw kantoorgebouw ten behoeve van de woningbouwvereniging Zijl en Vliet.

Foto: Incentive Affairs Leiden

postbus 917
2300 AX Leiden

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale erfgoed en wilt u graag het beroemde Leids Jaarboekje gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de Vereniging Oud Leiden

De contributie bedraagt f 34,- per jaar; jongeren tot 25 jaar betalen slechts f 25,-. Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 bent u lid van de Vereniging Oud Leiden

PROF. DR. H. DE VRIES 1931-1999

Op 20 juni 1999 overleed in Amsterdam na een vrij korte ziekte prof. dr. Hille de Vries. In Stiel-kringen was professor De Vries geen onbekende. Hij heeft altijd grote belangstelling getoond voor het reilen en zeilen van onze stichting en is vooral in de adviserende sfeer van betekenis voor Stiel geweest. Zo was hij één van de onafhankelijke deskundigen in het 'College van Bijstand en Advies' voor de Meelfabriek, dat eind 1996 geformeerd is op het moment dat de discussie over de toekomst van de Meelfabriek een beslissende fase leek in te gaan. En zo heeft hij in september 1988 de eerste tentoonstelling, die Stiel ooit gehouden heeft in het Leidse Gemeentearchief geopend. Deze tentoonstelling heette simpelweg 'Industrieel Erfgoed. Resten van een werkend verleden in Leiden'.

Industriële archeologie heeft altijd zijn belangstelling gehad, hetgeen niet verwonderlijk was aangezien De Vries van 1975 tot 1980 lector en van 1980 tot 1994 hoogleraar economische geschiedenis (vanaf 1988 hoogleraar economische én sociale geschiedenis) is geweest aan wat toen nog de Rijksuniversiteit Leiden heette. De Vries had van oorsprong helemaal geen speciale banden met Leiden. Van het Friese platteland (Surhuizum) afkomstig was hij aan de Vrije Universiteit in Amsterdam geschiedenis gaan studeren en was hij zich gaan specialiseren in landbouwgeschiedenis. Zijn dissertatie (1971) ging over 'Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland, 1878-1895' en ook daarna heeft hij nog veel op het terrein van de agrarische geschiedenis gepubliceerd.

Hij heeft zich echter ook op andere terreinen bewogen, zoals milieugeschiedenis en, niet toevallig in zijn Leidse tijd,

textiel-geschiedenis. Speciaal daarbij moet zijn onderzoek naar de Leidse firma Krantz genoemd worden, waarover hij twee artikelen publiceerde. Speciaal het nog lang aanwezige patriarchale familie-karakter van dit bedrijf had zijn belangstelling. Zowel de meer bedrijfsmatige, economische, als de sociaal-psy-chologische kanten daarvan interesseerden hem. De activiteiten van Stiel en de Dirk van Eck-Stichting, deze laatste onder andere ook door een bijdrage aan het Stof-boek, volgde hij daarom ook met meer dan plichtmatige belangstelling.

Hille de Vries was een tamelijk principiële Fries van gereformeerde afkomst. Hij was daardoor niet altijd even gemakkelijk in de omgang en voor moderne 'randstad-normen' niet zeer plooibaar. Desalniettemin was hij bescheiden van aard en vooral voor degenen die om een of andere reden intensiever contact met hem hadden, zoals zijn promovendi, een zeer beminnelijk en persoonlijk geïnteresseerd mens. Het lag niet in zijn aard om een belangrijke school of stroming in de geschiedwetenschap te stichten, maar hij heeft zeker invloed gehad op vele, vooral Leidse, geschiedenisstudenten. Hoezeer hij bij velen geliefd was, bleek alleen al uit de zeer grote opkomst bij zijn begrafenis, maar ook uit de bij die gelegenheid gehouden toespraken.

Heiko Tjalsma

Stijlvol congresseren en recipiëren in een academische ambiance

Dat kan in het

ACADEMIEGEBOUW

van de Rijksuniversiteit Leiden

Al meer dan 400 jaar is het Academiegebouw aan het Rapenburg het hart van de oudste universiteit van Nederland. Het gebouw bevat een aantal zalen en zaaltjes die gebruikt kunnen worden voor congressen en representatieve doelen.

Het Groot Auditorium is bij uitstek geschikt voor lezingen, er is een congreszaal met vergaderfaciliteiten en er zijn diverse grote en kleine zalen beschikbaar als vergaderruimte en cursuslokaal. Tevens is er een sfeervolle receptieruimte. Allerlei soorten van audiovisuele ondersteuning zijn mogelijk.

Voor catering kan eveneens worden gezorgd, van receptie tot koud buffet of zelfs diner.

Voor reserveringen en bezichtiging vooraf:

Manager Academiegebouw

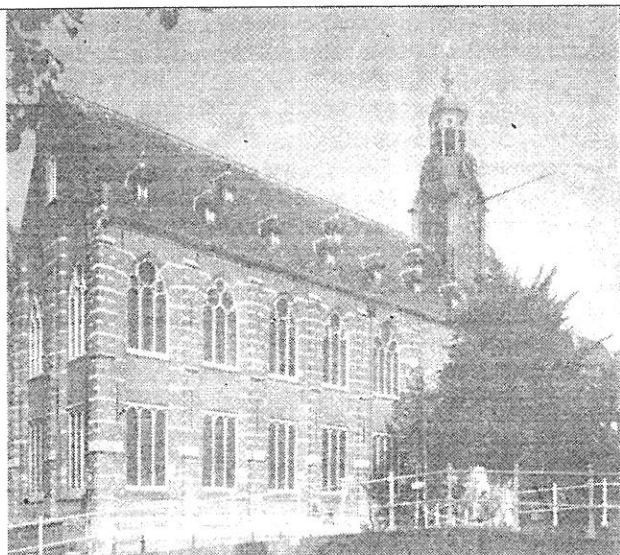
Telefoon: 071 - 5277203/5273110

Schriftelijke aanvragen/informatie:

Bedrijfsbureau BvdU

Postbus 9500

2300 RA Leiden

Niek Bavelaar, fotograaf van het Leidse straatbeeld stelt zijn collectie veilig

28.000 NEGATIEVEN NAAR GEMEENTEARCHIEF

Amateurfotograaf Niek Bavelaar draagt zijn fotocollectie over aan het Gemeentearchief Leiden. Met 28000 negatieven vormt het daar de grootste collectie opnamen van één hand. Bavelaar staat al meer dan tien jaar als fotograaf in het colofon van Stielz en hij maakte honderden foto's van het industrieel erfgoed in Leiden. In bijna elk nummer van Stielz tref je ze wel aan. Maar hij krijgt veel meer voor de lens, al bijna twintig jaar zwerft hij als beeldverslaggever langs de Leidse straten en pleinen. Ondanks zijn bescheidenheid, bijna schuchterheid zelfs, is hij met zijn lange gestalte, zijn wat weemoedige grijze snor en Canon-spiegelreflex, een bekende figuur in de stad. Bavelaar is hieronder zelf aan het woord, de vragen zijn weggelaten.

"Ik kijk in de krant wanneer ergens de riolering wordt vernieuwd, vlak daarvoor fotografeer ik de straat, zonder auto's. Je weet niet wat je ziet dan. Mijn liefhebberij om Leiden te fotograferen is echt begonnen rond 1980, toen besepte ik pas hoe snel de oude stad veranderde. Ik heb een hang naar geschiedenis, al op de lagere school. De neiging om te willen weten hoe men vroeger werkte en leefde, die is erg groot bij mij."

Met fotografie betrokken

"Vanaf het begin heb ik mijn negatieven altijd bijgehouden en beschreven met datum, plaats en onderwerp. Ik begin nu aan bladzijde nummer 780 van mijn opbergmap. Op elke bladzijde zitten 36 negatieven, dus nu zijn er 780 maal 36 is 28.080 foto's gemaakt. De gegevens stop ik in een *data base* op de computer, dan is alles gemakkelijk terug te vinden, maar de veiligheid, dat zat me dwars. Bij brand zijn foto's nog wel opnieuw af te drukken, maar negatieven, die zijn onvervangbaar. Vandaar dat ik blij ben dat de collectie nu naar het Gemeentearchief gaat, daar zijn ze veilig. Theo Schelhaas, de vroegere Gemeentearchivaris zei tegen mij: 'je bent de eerste die dat al tijdens zijn leven doet.' Natuurlijk speelt het bewaren van die foto's voor het nageslacht ook een rol voor me."

"In maart 1987 heb ik de koffie- en theefabriek Het Klaverblad aan de Korevaarstraat gefotografeerd. Stiel wist nog van niets, maar dat was op de laatste dag dat die fabriek bestond, de volgende ochtend werden de machines, de voorraden, alles geveild. Wat er gebeurt in Leiden, is niet altijd fraai, maar het gebeurt nu eenmaal en dat Stiel er was, hielp om verder te gaan met mijn hobby, zorgen dat je met fotografie betrokken kon zijn. Het geeft mij wel een goed gevoel 'Leienaar' te zijn. Leidse gebouwen, fabrieksgebouwen ook, staan in de stad, mijn stad."

Als alles nog kaal is

"Elke middag in de pauze ga ik die stad in en kijk om mij heen. Als er een reparatie van een brug aan de gang is, ga ik na wat ik wil fotograferen, hoe bijvoorbeeld een zware ligger met hulp van vijzels stukje voor stukje op zijn plaats schuift. Al kijkende kom ik een stapje dichterbij en stel me bescheiden op. Zo krijg ik wel eens wat gedaan van de mensen die aan het werk zijn. De bouw van de tunnel bij het stationsplein heb ik op die manier zo'n beetje op de voet kunnen volgen. Al houd ik het meest van Leiden binnen de Singels, de

nieuwbouwwijken vergeet ik niet. Ik maak er af en toe foto's, vanaf als alles nog kaal is tot het helemaal klaar is, zoals de Broek en Simontjespolder achter de Merenwijk bijvoorbeeld.

Mijzelf echt vergelijken met andere Leidse fotografen doe ik niet. Je moet in de eerste plaats je eigen weg gaan. Natuurlijk kijk ik wel hoe anderen het doen. Ik bewonder Loek Zuiderduin, een fotograaf met een knipoog naar iets leuks, dat drukt een stempel op zijn werk. Andere, oude fotografen, zoals Goedeljee, ja, dat zijn foto's die zijn alleen al aan de techniek, het materiaal te herkennen. Bijzondere fotografen voor mij zijn ook Marc de Haan en Hielco Kuipers. Die laatste zie ik als een op en top zakelijke fotograaf, zoals zijn vak, persfotograaf, dat vraagt."

"Ik werk anders dan een persfotograaf, die komt en schiet snel en solide zijn plaat. Ik blijf en kijk wat er verder gebeurt. Maar of iemand mijn foto's er daarom uit zou kunnen halen tussen andere opnamen, weet ik niet. Ik zie het zelf wel. Er is niets kunstzinnigs aan. Mijn stijl is documentair, de mensen moeten kunnen zien waar het over gaat. Ik kijk goed, zodat te zien is waar het over gaat, recht toe, recht aan."

Uitkiepen

"Ik probeer wel eens een bijzonder standpunt te kiezen, een jaar of zeven, acht geleden ben ik in een veertig meter hoge bouwkraan geklommen om de bouw van de bijna net zo hoge flats aan het Galgewater te kunnen fotograferen. Een poosje geleden zei een shovelbestuurder, die in de Raamsteeg bezig was: 'ga maar in de laadschop staan, dan til ik je wel omhoog'. Zo kon ik de straat goed fotograferen. Hij had beloofd dat hij mij er niet machinaal zou uitkiepen."

"Als ik terugkijk op twintig jaar fotograferen in Leiden, dan denk ik: wat vliegt de tijd. Tijd is de belangrijkste factor in de fotografie. Eén van de laatste dagen voordat de Meelfabriek De Sleutels voorgoed ging sluiten, in 1988, heb ik 250 foto's gemaakt in de fabriek, die nog draaide alsof er niets aan de hand was. Een andere plek waar ik nog op tijd was, is het oude postkantoor aan de Breestraat. Misschien zijn die prachtgevel en het interieur in alle details alleen nog te vinden op de foto's die toen zijn gemaakt. En zo is er zoveel wat alleen de fotografie nog vasthoudt, de bussen van de Eltax, de oude gebouwen van het AZL, het vorige station en zelfs de aanleg van de tunnel, toen, onder de spoorbaan."

"Wat mijn herinnering nog vasthoudt, is de toeter voor de schafttijd van de Meelfabriek, om halfeen in de middag.

En misschien nog sterker, hoe de stad rook. Als twaalfjarige liep ik op het Levendaal en snoof de soepgroentelucht op van Vita, de conservenfabriek en als je dan op de Korevaarstraat kwam, rook je die sterke koffiebrandlucht van het Klaverblad. Lekker, ik ruik het nog."

Henk Budel

BSG
Media Producties
AV Faciliteiten

Deskundig in beeld en geluid !

BSG-Media Producties

- * radio en televisie commercials
- * bedrijfs- en productvideo's
- * CD producties

BSG-AV Faciliteiten

- * verhuur AV-apparatuur
- * detachering van AV-technici
- * advies bij inrichting
- * verkoop AV-apparatuur

Voor informatie:

Tjalkewerf 26
2317 DD Leiden
tel 071-5233445
fax 071-5233451
E-mail: BSG3.media@prodnet.nl

OP DE LAATSTE NIPPER VASTGELEGD: EEN FOTOCOLLAGE

Niek Bavelaar heeft voor Stielz een foto-essay samengesteld uit zijn collectie. Hij zocht naar raakvlakken met Stiel, maar niet alleen naar monumenten van bedrijf en techniek, hij keek vooral naar wat in de afgelopen jaren verdween of stilviel in Leiden. De onomkeerbare tijd is de belangrijkste factor in de fotografie, wil hij zeggen.

Een Bedford 91 in touruitvoering van de Eltax, in 1949 op de Hoge Rijndijk. Het Leidse busbedrijf kwam in 1933 voort uit de eerste Leidse taxi-onderneming: Eltax. De onderneming onderhield tot 1963 de Leidse buslijnen. Naast de bus, de chauffeur J. Bavelaar, vader van fotograaf Niek Bavelaar. De chauffeur reed zijn bus, met een bijna recht stuurwiel van 80 centimeter diameter zonder stuurbekrachtiging, door de smalle straten van de stad. Op de voorgrond de rails van het stadstram-metje, dat vanaf de Wilhelminabrug bij de watertoren naar Oegstgeest reed en vice versa. (128/1a)

De laatste echte kleine snoepwinkel van Leiden in 1985. Katharina Brandt-Veen, toen 85 en nog Katootje voor de kinderen (Bavelaar), dreef jarenlang haar winkeltje aan de Oude Varkensmarkt. Katootje woonde achter haar winkel en heeft het tot 1991 volgehouden. Haar bijna museale keuze aan toverballen, dropstangen, zoethout, zwart op wit, schuim, spekkies en nog veel meer, ging in papieren puntzakken over de toonbank. (165/2)

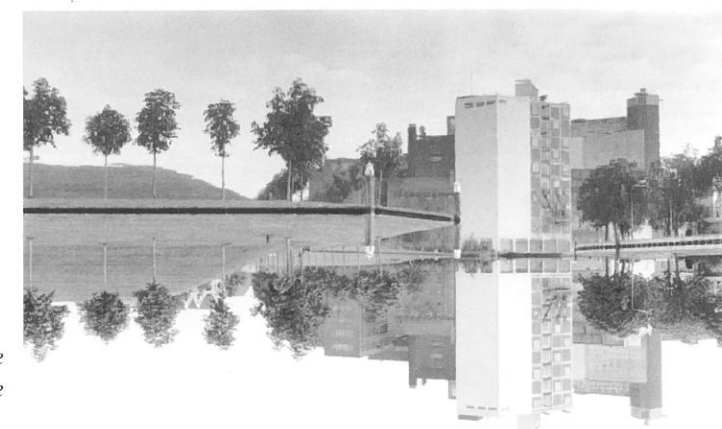

De in 1989 als enige nog overgebleven schillenboer in Leiden. Het aanbod van groente- en fruitafval diende als veevoer, zijn wijk was de Zeeheldenbuurt. Een halfjaar nadat deze foto ontstond, kwam de man, geheten T.H. Straathof, te overlijden en een opvolger meldde zich niet aan. (348/21)

Rijksgediplomeerd schoenhersteller de heer J. Zierikzee in 1985 in zijn werkplaats aan de Bakkersteeg. Niet alles valt stil in Leiden en Ginus Nusteling zet tegenwoordig, met respect voor de oorspronkelijke inrichting, de werkplaats voort als: 'Maatschoenmakerij J. Zierikzee'. (162/9a)

De wagenmakerij aan de Oude Varkensmarkt in de winter van 1984. Hele verhuizingen gebeurden met de handkarren, die altijd klaar stonden voor verhuur. Wagenmaker De Groot zei kort voor zijn dood in 1986: 'Ik ben de laatste Leidenaar die nog een wagenwiel kan maken.' Achter de luiken, die vaak in het weekend en 's avonds gesloten waren, verkeerde de werkplaats toen nog geheel in oorspronkelijke staat. (106/74a)

Op een doodstille zondagmorgen in 1986 verdubbelde de Meelfabriek zich. Gelukkig voor de Leidse bestuurders was het maar een spiegeling. (218/23)

DE WERELD OM JE HEEN.

Leidsch Dagblad

Rooseveltstraat 82, 2321 BN Leiden, tel. (071) 535 63 56

STIELZAKEN

De rubriek StielZaken geeft informatie over de activiteiten van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden

STRAATNAMEN HERINNEREN AAN HCG-VERLEDEN

Straatnamen van een nieuwe Leidse woonwijk herinneren aan activiteiten van de hier enkele jaren geleden vertrokken Nederlandse Electrolas Maatschappij (NEM) en de Rijnlandse Metaal Bescherming (RMM). Beide bedrijven waren onderdeel van de HCG, de Hollandse Constructie Groep, die eens de grootste metaalwerkgever van Leiden was. Oud-voorzitter van de HCG-ondernemingsraad Nico Fokker vroeg de gemeente een aantal straten in het gebied een passende naam te geven. Een paar maanden geleden werd zijn door Stiel ondersteunde wens gehonoreerd. Fokker is tevreden, maar plaatst wel enkele kanttekeningen.

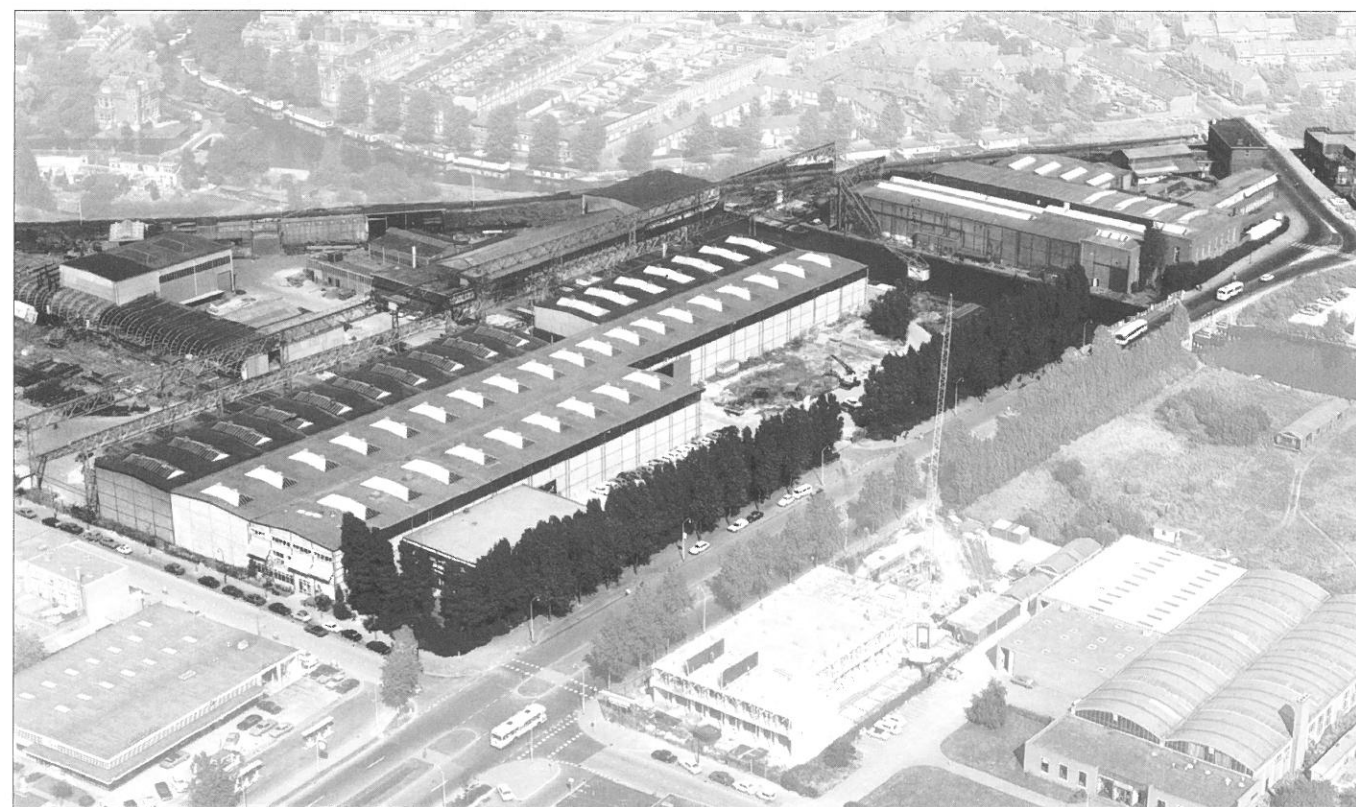
Op de plek dichtbij de Leidse binnenstad waar enige jaren geleden in fabriekshallen grote stalen constructies werden gemaakt, stampen nu de heimachines. Het door de gemeente 'Fiore-terrein' gedoopte gebied wordt omsloten door de Rooseveltstraat, de Vrijheidslaan, de Trekvluit en de spoorlijn naar Utrecht. De nieuwe straten krijgen de volgende namen: Fitterstraat, Smederijstraat, Gieterijstraat, Kraanbaan,

Lasserstraat en Loskade.

"Het ging mij aan het hart dat na de sloop van de laatste fabriekshallen er geen enkele zichtbare herinnering aan HCG in Leiden Zuid-West over zou zijn", verklaart Fokker zijn initiatief. "Daar hebben generaties Leidenaars gewerkt, veelal van vader op zoon."

Over de gekozen straatnamen meent de oud HCG-er dat "dat in grote lijnen wel goed zit". "De enige vreemde eend in de bijt is de Gieterijstraat, want voorzover ik weet is er op dat terrein nooit een gieterij geweest." In maart vorig jaar vroeg Fokker de gemeente om de nieuwe straten op het terrein te vernoemen naar activiteiten die in de bedrijven werden uitgevoerd. Samen met Stiel deed hij daarna een aantal voorstellen, dat grotendeels werd gehonoreerd. "Toen ik de straatnamencommissie belde over die Gieterijstraat kreeg ik te horen dat het over 'de metaal' in het algemeen moest gaan", zegt Fokker. "Toch heeft men nog even overwogen om er een meer passende naam aan te geven, maar toen was het al te laat. De namen waren al doorgegeven aan kaartenmakers en andere instanties."

De suggestie om de straatnamen te laten corresponderen met activiteiten die daadwerkelijk op die plek werden uitgevoerd, bleek op praktische problemen te stuiten. Fokker: "Alleen bij de Kraanbaan en de Loskade is dat goed

De door bomen omzoomde weg is de Vrijheidslaan, terwijl links op het uitgelichte deel van de foto de Rooseveltstraat ligt. Aan de achterzijde loopt de spoorlijn naar Utrecht. Het uitgelichte deel rechts achter de Trekvluit behoorde ook -grotendeels- tot het HCG terrein, maar werd enige jaren geleden al bebouwd. Op de foto ontbreken de kantoren en kantine, die enige jaren later voor de fabrieken aan de Vrijheidslaan zouden verrijzen. Aan de overzijde van die laan is bejaardenhuis Rosenburgh in aanbouw, waardoor duidelijk wordt dat deze afbeelding rond 1971 moet zijn gemaakt.

Foto collectie N. Fokker.

STIELZAKEN

gelukt, maar dat kunnen toevalstreffers zijn." Het idee achter dit voorstel was dat oude Leidse straatnamen als bijvoorbeeld de Mandenmakerssteeg en de Dullebakkersteeg de topografie van ambacht en nijverheid weerspiegelen.

Ook sneuvelde de suggestie om ter verduidelijking op de naam bordjes toe te voegen 'Genoemd naar een afdeling van de H.C.G. (Hollandse Constructie Groep), die op deze plek was gevestigd van 1953 tot 1995'.

Uiteindelijk is Fokker - met Stiel - tevreden over wat er uit de bus is gerold. Ook meent hij dat de naam NEM nog lang aan de wijk verbonden zal blijven. "De gemeente heeft het de Fiore-wijk genoemd, maar iedereen heeft het nog over het NEM-terrein. Verder komt in de wijk een nu nog naamloos park. Het lijkt mij juist om dat in de traditie van onder andere het Katoenpark, Ankerpark en Blekerspark de naam Ketelpark te geven. Ketels waren het voornaamste product dat in de fabriek op dit terrein werd gemaakt. Duizenden van die ketels zijn tot in de verste uithoeken van de wereld geëxporteerd. Maar goed, in de volksmond zal het wel het NEM-park worden."

Eric Jan Weterings

IN MEMORIAM THEO DIJS

Op 20 september 1999 overleed Dr. Theo Dijs, die lange tijd bestuurder was van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden. Door ziekte gedwongen, nam hij in 1998 afscheid. Stiel ondervond dat als een verlies, omdat Theo door zijn studie en zijn daarop gevolgde belang-wekkende loopbaan, een goede kijk had op industrieel erfgoed.

Theo (officieel Teunis) Dijs werd geboren op 22 maart 1923. De in Delft gepromoveerde chemicus was in zijn loopbaan onder meer succesvol als manager voor Shell in Indonesië. Later werd hij directeur van het Nederlands Normalisatie Instituut.

Stiel verliest in hem niet slechts een oud-bestuurder, maar vooral een aimabel mens. Altijd de rust zelve, die steeds zijn soms van hemelbestormende activiteiten dromende mede-bestuurders met een enkel relativerend woord weer met beide benen op de grond wist te krijgen.

Relativerend, maar altijd betrokken. Theo Dijs heeft vele jaren onze stichting op uitstekende wijze vertegenwoordigd in het overleg met andere historische verenigingen onder auspiciën van de Vereniging Oud Leiden. Wij wensen zijn naasten veel sterkte toe.

Bestuur Stiel

TAAKGROEP SCOORT BIJ MONUMENTENCOMMISSIE

De Leidse monumentencommissie heeft op 20 oktober j.l. een flink aantal voorstellen van de Taakgroep Selectie van Stiel om bedrijfspanden op de monumentenlijst te plaatsen behandeld. De fraaie score: vrijwel alle voorgedragen panden kregen een positief advies.

Daartoe behoorden de watergasfabriek, het voormalige kantoorgebouw van Clos & Leembruggen aan de Maresingel en de vroegere schapenvellerij annex pakhuis uit 1916 van de firma Segaar aan de Evertsenstraat/Rijnkade. Ook had de Taakgroep een aantal trafohuisjes voorgedragen. Het gaat om de exemplaren in de Leidse Hout en aan de Warmonderweg, Driftstraat hoek Atjehstraat, Formosastraat hoek Lombokstraat en aan de Jan van Houtkade. Alleen over dat laatste, wat verminkte, huisje beraadt de commissie zich nog. De overige huisjes kregen een positief advies.

Verder droeg de Taakgroep de schoorsteen van Stomerij De Arend aan de Herensingel voor. Het bijbehorende oude pand was bewust niet voorgedragen omdat het ingrijpend verbouwd is. De commissie wil de 'ensemble-waarde' van schoorsteen en gebouw nog overwegen, maar dat de schoorsteen gemeentelijk monument moet worden staat vast.

Op de lijst stond verder de fabriek van de Stichting Het Kaasmerk aan de Roomburgerweg. Hierover zal de commissie pas oordelen na een voorgenomen bezoek van het college van B en W aan dit gebouw. De adviezen gaan naar B en W, die uiteindelijk beslissen over plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.

WB

STIEL KRIJGT SMIT RÖNTGEN-ARCHIVALIA

Apparaten, foto's, brochures en diverse andere zaken betreffende de voormalige fabriek Smit Röntgen werden Stiel geschonken door donateur W. de Bock te Hillegom.

Smit Röntgen werd in 1923 opgericht als machinefabriek B.Th. Smit. In de loop der jaren ontwikkelde het zich tot een vooraanstaand Leids bedrijf, dat vooral bekend werd als fabrikant van röntgen- en andere medische apparatuur. De onderneming was onder meer gevestigd aan de Hoge Rijndijk, de Roomburgerlaan en de Herengracht.

Na de oorlog had Smit Röntgen een toonzaal op de Breestraat, tegenover het stadhuis. In 1962 nam Philips het bedrijf over, waarna een aantal activiteiten werd afgestoten. Zes jaar later verhuisde de rest van de onderneming naar Eindhoven, waarna het volledig opging in het Philips-concern.

In een van de volgende nummers van Stielz verschijnt een artikel waarin uitgebreid wordt stilgestaan bij de geschiedenis van dit bedrijf. Lezers die daar meer over kunnen vertellen worden van harte uitgenodigd contact op te nemen met ondergetekende. (020-6648296, zie verder colofon).

EJW

STIELZAKEN

MEELFABRIEK VOORLOPIG RIJKSMONUMENT

Eerder in dit blad filosofeerde Henk Budel al over het complex van de voormalige meelfabriek 'De Sleutels' aan de Oosterkerkstraat. Hieronder zet hij de belangrijkste ontwikkelingen rond het industrieel monument in spe van de afgelopen maanden op een rijtje. De belangrijkste conclusie is - voorlopig - positief: waar eens volledige sloop een voldongen feit leek, lijkt behoud van een groot deel thans verzekerd.

Het voorstel van Stiel d.d. 18 mei aan de staatssecretaris van Cultuur om de Meelfabriek tot Rijksmonument te verklaren is ontvankelijk verklaard op 14 juni 1999. Dit heeft verschillende gevolgen. In de eerste plaats vraagt de staatssecretaris advies over het voorstel aan de Leidse gemeenteraad, de gedeputeerde staten van Zuid-Holland en aan de Raad voor de Cultuur.

Vijftigjarengrens

Het voorstel van Stiel heeft ook een rechtsgevolg gekregen, namelijk dat in afwachting van een beslissing de monumentenwet van toepassing is op alle gebouwen van de Meelfabriek. Dat wil zeggen dat het complex nu bescherming geniet als ware het al een Rijksmonument. Uiterlijk 14 april 2000 moet de staatssecretaris vervolgens een beslissing nemen over het voorstel van Stiel. Wanneer de beslissing onverhoopt negatief uitvalt, dan wordt de bescherming weer opgeheven.

Wat zijn nu de kansen op een gunstige beslissing? Uiteraard spelen daar de adviezen een belangrijke rol in. De adviezen aan de Leidse gemeenteraad zijn na de beslissing van de raad ten gunste van gedeeltelijk behoud wel te voorspellen. Belangrijk is het advies van de onafhankelijke Raad voor Cultuur. Op inhoudelijke gronden kan de Raad moeilijk om een positief advies heen, maar een rol speelt dat lang niet alle gebouwen van de Meelfabriek ouder zijn dan vijftig jaar. De Monumentenwet schrijft voor dat Rijksmonumenten wel de vijftigjarengrens gepasseerd moeten zijn.

De gemeente Leiden

Zoals in de opening van dit nummer al is geschreven, heeft de gemeenteraad het voorstel van B en W voor gedeeltelijk behoud van de Meelfabriek op 28 september aangenomen.

De volgende gebouwen wil de gemeente nu behouden:

1. het ketelhuis uit 1896, 2. het silogebouw uit 1904, 3. het meelpakhuis uit 1937, 5. de silo uit 1937, 6. de silo uit 1938, 9. het kantoor uit 1940 en 11. de meelsilo uit 1955.

Voor sloop komen in aanmerking: 4. het Miagmolengebouw (riffellokaal) uit 1937, 7. het reinigingsgebouw van eind jaren dertig, 8. de fietsenstalling uit 1940, 10. het Bühlermolengebouw uit 1947 en 12. het silogebouw uit 1960.

De nummers zijn overeenkomstig de nomenclatuur van de gemeente Leiden en komen ook voor op de tekening op pagina 21 van het vorige nummer van Stielz.

Belanghebbenden

Voorlopig is alleen nog maar sprake van een beleidsvoornemen, dat wil zeggen dat belanghebbenden als bijvoorbeeld de eigenaar of Stiel de nakoming ervan niet bij de rechter kunnen afdwingen. Eerst moet volgens het besluit een uitvoerige 'planvorming' plaatsvinden. Die houdt onder andere in dat er een stedenbouwkundig plan voor de Meelfabriek en omgeving wordt opgesteld. Aan dat plan zijn voorwaarden voor de herbestemming en vormgeving van de herbestemde gebouwen verbonden. Vervolgens komen er haalbaarheidsonderzoeken naar de markttechnische, bouwtechnische en financiële haalbaarheid van herbestemming van de te behouden gebouwen.

Haalbaarheid

Daarmee wordt ook een zwak punt van het besluit blootgelegd. De haalbaarheid van wat nu wordt beoogd, staat niet bij voorbaat vast. Dat is in tegenstelling tot het in 1996 door Bureau Rappange in opdracht van de gemeente ontwikkelde voorstel voor hergebruik. Rappange toonde onomstotelijk aan dat behoud van vrijwel alle gebouwen van de meelfabriek wel een solide economische basis voor herbestemming oplevert en bouwkundig heel goed mogelijk is. Onderdeel van de planvorming is de instelling van een 'klankbordgroep' die het standpunt van omwonenden en belanghebbenden, waartoe ook Stiel zich wil rekenen, gaat vertolken.

Totaalplan voor hergebruik

Kortom er staat een ingewikkelde procedure op stapel waarin wijziging van het bestemmingsplan van het gebied van de Meelfabriek een kritische schakel vormt. Ook kritisch is de wil van de projectontwikkelaar Meelhattan V.o.f., want de gemeente is (nog) geen eigenaar van het object en zonder medewerking van de eigenaar gebeurt er, alle planvorming ten spijt, natuurlijk helemaal niets.

Wethouder Pechtold heeft echter met klem zijn eerdere toezegging herhaald dat er geen sloopvergunning zal worden afgegeven vóórdat de eigenaar een totaalplan van hergebruik voor het object heeft ingediend. Ook kan de gemeente gehouden worden aan de toezegging van Pechtold dat op de door sloop vrijgekomen ruimte geen nieuwbouw zal verrijzen.

Henk Budel